

HƏYAT BİLGİSİ

4

Dərslik

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəylinin,*
sözləri *Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hərbə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

LAYIHƏ

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

GÜLƏR MEHDİYEVA

Ümumtəhsil
məktəblərinin

4

Həyat
bilgisi

fənni üzrə

-cü sinfi üçün
DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
qrif nömrəsi: 018-2019

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
aspoligraf.ltd@gmail.com və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

LAVİHƏ

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

I. DÖVLƏTİMİZ, HÜQUQLARIMIZ, VƏZİFƏLƏRİMİZ

1. Yenidən məktəbdə.....	8
2. Uşaq hüquqları	12
3. Dövlət orqanları.....	17
4. Dövlət büdcəsi. Vergi	21
5. Sığorta	25
6. Milli pul.....	27
7. Vətəndaşlıq	30

II. MƏNƏVİ DÜNYAMIZ

8. İsrəf və qənaət	34
9. Doğma və ögey münasibət	38
10. Məsuliyyət hissi.....	40
11. Ədəb qaydaları.....	42
12. İslam dininin yaranması	44
13. Azərbaycanda din	48
14. Mövhumatçılıq	50

III. SAĞLAM VƏ TƏHLÜKƏSİZ HƏYAT

15. Onurğa sütunu	54
16. İnsanın daxili orqanları.....	58
17. Orqanizmi necə qorumaq?	61
18. İlk tibbi yardım	65
19. Məişət qəzaları	69
20. Yol hərəkəti qaydaları.....	71
21. Fövqəladə hal	74

IV. TƏBİƏT VƏ CƏMİYYƏT

22. Yerin təbii zonaları.....	80
23. Təbiətdəki əlaqələr	89
24. Ekologiya	93
25. Yurdumuzun işıqları.....	97
26. Enerji mənbələri.....	100

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

*Mövzuya giriş —
motivasiya*

Açar sözlər

**Bunu
bilməlisiniz**

Düzgündür

Düzgün deyil

*Mövzu ilə bağlı
mütaliə üçün
təvsiyələr*

*Mövzu ilə bağlı
filmlər*

Maraqlı faktlar

Sual və tapşırıqlar

ƏZİZ MƏKTƏBLİLƏR!

Yeni dərslər ilində «Həyat bilgisi» dərsləri yenə görüşünüzlə gəlib. O, sizə 1-ci sinifdən yoldaşlıq edir. İndiyə qədər ondan çox şey öyrənmisiniz. «Həyat bilgisi» dərsləri sizə təbiət haqqında maraqlı məlumatlar, bitki və heyvanlar aləmi barədə biliklər verib. Bu dərslərdən həyat, cəmiyyət, insanlar haqqında öyrəndiyiniz bilikləri 4-cü sinifdə daha da genişləndirəcəksiniz.

Həyatda insanın ən etibarlı köməkçisi onun bilikləridir. Biliksiz insan ən adi həyat və məişət problemlərini də həll etməkdə çətinliklərlə üzləşir. Belə insan səhrada, yaxud meşədə kompassız hərəkət edən səyahətçiyə bənzəyir. Ona görə də siz həmişə dərslərinizdə fəal olmağa, bilik öyrənməyə çalışın. Bunu da unutmayın ki, kitablardan əldə etdiyiniz bilikləri gündəlik həyatınızda istifadə etməyi bacarmasanız, öyrəndiklərinizin heç bir faydası olmayacaq. İnsanın biliyi gündəlik həyatında ona kömək etmirsə, o bilikin faydası yoxdur.

DÖVLƏTİMİZ, HÜQUQLARIMIZ, VƏZİFƏLƏRİMİZ

DƏRS 1

1. YENİDƏN MƏKTƏBDƏ

Yay fəsli başa çatdı. Siz yay fəslindən və tətıl günlərindən necə faydalandınız?

Yay təəssüratları. Tətıl zamanı asudə vaxtınız çox olub. Siz, yəqin ki, bu vaxtdan səmərəli istifadə etməyə çalışmışınız. Bəziləriniz dincəlmək üçün başqa şəhər və kəndlərə getmişiniz. Xarici ölkələrə səyahət edənləriniz də olub.

Tətıl müddətində olduğunuz yerlərdə, yəqin ki, təzə dostlar tapmış, yeni məlumatlar əldə etmişiniz. Maraqlı filmlərə baxmış, kitablar oxumuş, müxtəlif oyunlar oynamışınız. 3-cü sinifdə bacarmadığınız bir çox işləri indi bacarırsınız. Görünüşünüz də dəyişib. Boyunuz uzanıb. Dərinizin rəngi Günəşdən qaralıb. Bu, orqanizmin sağlamlığı üçün yaxşıdır, lakin Günəşin altında çox qalmaq olmaz. Günün qızmar saatlarında mütləq kölgədə olmaq lazımdır. Əks halda Günəş şüaları orqanizmə ziyan vura bilər.

Tətıl günləri hansı maraqlı hadisələrlə yadınızda qalıb? Bu barədə düşünərək yay tətildə nələrə nail olduğunuzu müəyyən edə bilərsiniz.

Bilirsinizmi yayda dərinin qaralması nə üçün faydalı hesab edilir? Günəş şüalarının dəriyə təsirindən bədəndə sağlamlıq üçün vacib olan D vitamini yaranır. Bu səbəbdən D vitaminini «Günəş vitamini» də adlandırırlar.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Yayda Günəş altında çox qalmaq orqanizmə necə təsir göstərə bilər? Cavabınızı «+» və ya «-» işarəsi ilə dəftərinizdə qeyd edin.**

Nəticələr
Orqanizm Günəş şüalarına öyrəşər, qışda üşüyər.
Bədənin temperaturu azalar.
Dəridə yanıqlar əmələ gəlir.
Orqanizmin fəaliyyəti pozular.
Bədənimizdə daha çox D vitamini əmələ gəlir.
Daha sağlam olarıq.

- 2. Yayda dərinin Günəşdən qaralmasının faydası nədir?**

- a) Biz fərqli və daha qəşəng görünürük.
- b) Dərimizin qaralması boyumuzun artması üçün vacibdir.
- c) Günəş şüalarının təsiri ilə dəridə orqanizmə lazım olan D vitamini yaranır.

- 3. 3-cü sinif dərsliyinin sonunda verilmiş yay tapşırıqlarından hansılarını yerinə yetirdiniz? «Yayda gördüyüm işlər» adlı cədvəli doldurun və təqdim edin.**

Apardığım təcrübələr	Aldığım nəticələr	Oxuduğum kitablar	Gəzdiyim yerlər

DƏRS 2

Bizim vəzifələrimiz. Tətil günlərimiz arxada qaldı. Yeni dərs ilimiz başladı. Doğma məktəbimizdə dərs keçirik. Bu, bizim təhsil hüququmuzdur. Ölkəmizdə hər bir insanın pulsuz təhsil almaq hüququ vardır. Bir şagird kimi bizim vəzifəmiz bu hüququ dəyərləndirmək və onun verdiyi imkanlardan

bacarıqla istifadə etməkdir. Müəllimimiz də bizə deyir ki, bu gün dərslərində yüksək nəticələrə can atan şagird sabahın tanınmış alimi, həkimi, müəllimi və digər peşə sahibi olacaq. Biz gələcəyimizin bünövrəsini* bu gün özümüz qoyuruq.

UŞAĞIN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ:

- cəmiyyətdə davranış qaydalarına əməl etmək;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinə bələd olmaq;
- biliklərə yiyələnmək;
- özünü faydalı fəaliyyətə hazırlamaq;
- valideynlərə, digər vətəndaşların hüquq və mənafelərinə, öz xalqının və başqa xalqların ənənələrinə və mədəni sərvətlərinə hörmətlə yanaşmaq;
- tarix və mədəniyyət abidələrini, ətraf mühiti qorumaq.

(«Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»ndan)

* Bünövrə – əsas

Sual və tapşırıqlar

- «Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»na əsasən, uşaqların üzərinə düşən vəzifələri sayın. Bu vəzifələrə daha nəyi əlavə etmək olar?
- Aşağıdakılardan biri uşağın əsas vəzifələrinə aid deyil.
 - şəxsi gigiyena qaydalarına əməl etmək
 - valideynlərinə hörmətlə yanaşmaq
 - yol hərəkəti qaydalarına əməl etmək
- Azərbaycanın dövlət rəmzlərini və əlamətlərini tanıyırsınızmı? Cavabları seçin.

Dövlətimizin rəmzləri və əlamətləri	Cavab
prezident	rəmsiz/əlamət
bayraq	rəmsiz/əlamət
paytaxt	rəmsiz/əlamət
himn	rəmsiz/əlamət
gerb	rəmsiz/əlamət
ordu	rəmsiz/əlamət
ərazi	rəmsiz/əlamət
milli pul	rəmsiz/əlamət
dil	rəmsiz/əlamət

- Faydalı fəaliyyət dedikdə nə başa düşürsünüz? Fikirlərinizi izah edin.
- Cədvəli dəftərinizə çəkib işləyin, vəzifələrə uyğun fəaliyyətləri, fəaliyyətlərə uyğun vəzifələri yazın və təqdim edin.

Vəzifələr	Fəaliyyətlər
Biliklərə yiyələnmək üçün nə edirəm?	
	Valideynlərimin sözünü dinləyirəm, onların məsləhətlərinə qulaq asıram, böyüklərə hörmət edirəm, başqa xalqların adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşıram.
Tarixi abidələri, mədəniyyət abidələrini, ətraf mühiti qorumaq üçün nə edirəm?	

2. UŞAQ HÜQUQLARI

Lalə yay tətilində Hans Kristian Andersenin «Kibritsatan qız» nağılını oxudu. O, nağıldakı balaca qızın halına çox acıdı, hətta ağladı da. Fikirlərini anasına deyəndə anası onu sakitləşdirdi və dedi: «Narahat olma, qızım, Andersen öz nağılını keçmiş zaman üçün yazıb. O zaman kim-səsiz uşaqların taleyini yalnız tək-tək insanlar düşünürdü. İndi isə hər bir uşağın hüquqları dövlət və dünya təşkilatları tərəfindən müdafiə olunur».

Sizcə, Lalənin anası bununla nə demək istəyirdi?

Dövlət və uşaq hüquqları. Valideynləri ilə birlikdə yaşamaq, onların soyadını daşımaq uşağın hüququdur. Uşaqlar valideynlərinin və ya yaxın qohumlarının himayəsində* yaşayırlar. Onlar uşağa qayğı göstərir, onun sağlam, təhsilli və xoşbəxt böyüməsinə çalışırlar.

DƏRS 1

dövlət, beynəlxalq
təşkilat, beynəlxalq
sənəd, himayə,
qayğı

Bəs uşaq bu qayğıdan məhrum olursa, onda necə? Belə vəziyyətdə uşaq necə mübarizə aparsın? Valideyn qayğısından məhrum olan uşağın taleyi necə olur? Belə hallarda dövlət işə qarışır və uşağın hüquqlarını müdafiə edir. Dövlət uşağı himayəsinə götürüb qayğısını özü çəkir. Həmin uşaqlar uşaq evlərində yaşayırlar. Burada dövlət onlar üçün lazım olan şəraiti təmin edir.

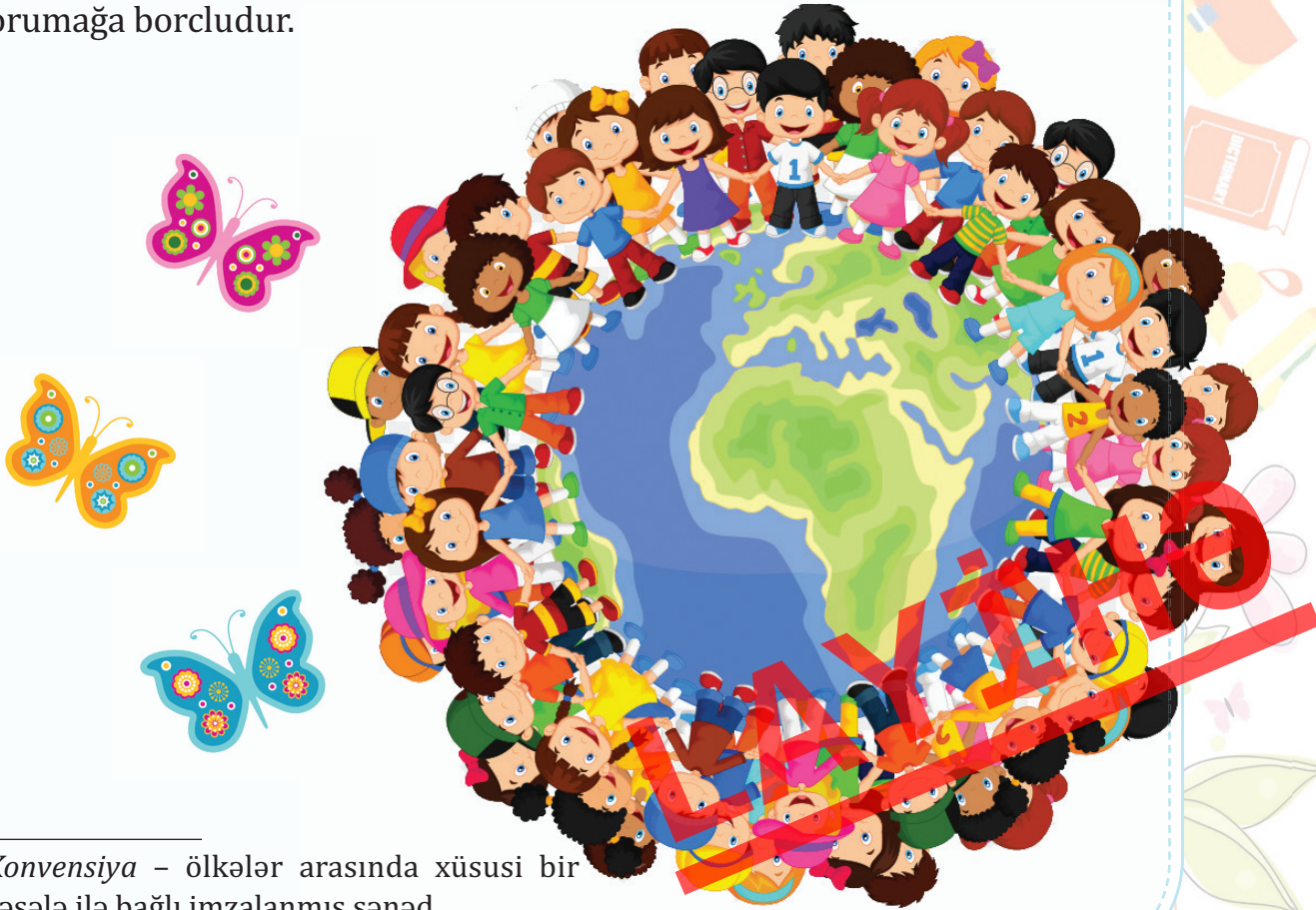
Azərbaycan dövləti uşaqların hüquqlarını qoruyur.

*Himayə – birini qorumaq, ona qayğı göstərmək

Uşaq hüquqları haqqında sənədlər. Dünyada elə ölkələr var ki, orada uşaqların hüquqları tam təmin olunmur. Uşaqlar kiçik yaşlarından işləməyə məcbur olur, təhsildən kənarda qalırlar. Bəs bu uşaqların hüquqları haqqında düşünən varmı?

Müasir dövrdə dünya dövlətləri bir araya gələrək təşkilatlar yaradırlar. Belə təşkilatlara beynəlxalq təşkilatlar deyilir. Beynəlxalq təşkilatlardan biri də bütün dünya ölkələrini birləşdirən **Birləşmiş Millətlər Təşkilatıdır (BMT)**. Beynəlxalq təşkilatlar dünyada sülhün, insan hüquqlarının, ətraf mühitin qorunmasına çalışır. Onlar problemlərin həlli üçün sənədlər hazırlayırlar. Dünya dövlətləri bu sənədləri imzalayır və orada göstərilənləri yerinə yetirməyi öhdələrinə götürürlər. Belə sənədlərdən biri də «**Uşaq Hüquqları Konvensiyası**»dır*. Konvensiyanı BMT qəbul etmişdir. Bu sənədi imzalayan dövlətlər uşaq hüquqlarını qorumağa borcludur.

*Konvensiya – ölkələr arasında xüsusi bir məsələ ilə bağlı imzalanmış sənəd

Sual və tapşırıqlar

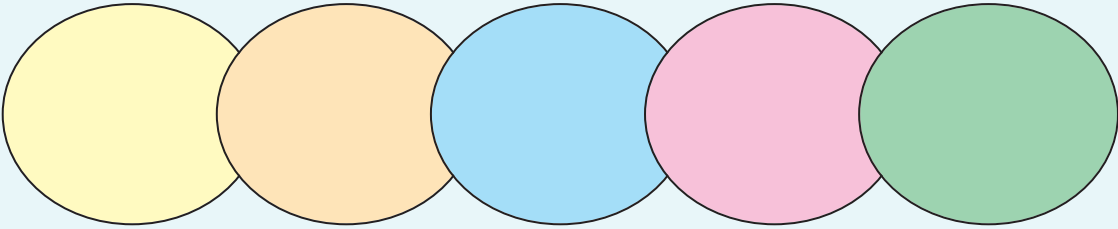
1. Valideynlər uşağa qayğı göstərməlidir, çünki:

- a) dövlət buna nəzarət edir
- b) bu, onların vəzifəsidir
- c) uşaqlar işləmirlər

2. Aşağıdakılardan hansı uşağın hüquqlarına aid deyil?

- a) ailədə yaşamaq
- b) pul qazanmaq üçün işləmək
- c) valideynlərinin soyadını daşımaq

3. Zəncirin halqalarının içərisinə uşağın normal inkişafı üçün lazım olan amilləri yazmaq lazımdır. Şekli dəftərinizə çəkib içərisini doldurun. Halqaların sayını lazım bildiyiniz qədər artır bilərsiniz.

4. Dövlət uşağın qayğısını nə zaman öz üzərinə götürür?

- a) uşaq valideynləri ilə yaşamaq istəmədikdə
- b) valideyn başqa ölkəyə köçüb getdikdə
- c) uşaq valideyn himayəsindən məhrum olduqda

5. Cümləni dəftərinizə köçürüb tamamlayın.

Müasir dövrdə hər bir uşağın hüquqları tərəfindən qorunur.

6. Aşağıdakılardan biri uşaq hüquqları haqqında sənəd deyil.

- a) Uşaq Hüquqları Konvensiyası
- b) Uşaq Hüquqları Günü
- c) Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

LAYİHƏ

Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Uşaq Hüquqları Konvensiyası

Əsas uşaq hüquqları. «Uşaq Hüquqları Konvensiyası» adlı sənəd dünyanın hər yerində yaşayan uşaqlar üçün ümumidir, yəni bütün uşaqlara aiddir. Konvensiya uşaqlara dərisinin

rəngindən, cinsindən, hansı ailədə doğulmasından asılı olmayaraq bərabər hüquqlar verir. Konvensiyaya görə, uşaqların inkişaf, müdafiə olunmaq, cəmiyyətin həyatında iştirak etmək və yaşamaq hüquqları vardır.

İnkişaf hüququ – uşağın təhsil alması, yaradıcılıqla məşğul olması, biliklər əldə etməsi, istirahəti və s. deməkdir.

Müdafiə hüququ – uşağın döyülmə, təhqir olunma, müharibələrə cəlb edilmə, işlədilmə və s. kimi zorakılıqlardan müdafiəsi deməkdir.

İştirak hüququ – uşaqların təşkilatlar yaratması, fikirlərini sərbəst bildirməsi, yaşlarına uyğun tədbirlərə qatılması və s. deməkdir.

Yaşamaq hüququ – uşağın fiziki sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi üçün onun vacib olan qida məhsulları, tibbi xidmət və s. tələbatlarla təmin olunması deməkdir.

Azərbaycan Respublikası da «Uşaq Hüquqları Konvensiyası»na qoşulan ölkələr sırasındadır. Konvensiyada göstərilən öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün Azərbaycan dövləti uşaq hüquqları haqqında qanun qəbul etmişdir.

«Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»nda göstərilmişdir: «Hər bir uşağın təhsil almaq hüququ var və uşaqların ümumi icbari* orta təhsildən yayındırılması qadağandır».

1989-cu il noyabrın 20-də BMT «Uşaq Hüquqları Konvensiyası»nı qəbul etmişdir. Bu münasibətlə hər il 20 noyabr «Uşaq Hüquqları Günü» kimi qeyd edilir.

* *İcbari* – məcburi

Sual və tapşırıqlar

1. Aşağıdakılardan biri hüquqa aid əlamət deyil.

- a) ümumilik
- b) fərdilik
- c) ədalətlik

2. Aşağıdakılardan hansı uşağın hüququnun pozulmasıdır?

- a) uşağı dərstdən əlavə məşğələlərə cəlb etmək
- b) uşağı dərstdən sonra işə göndərmək
- c) uşağın kompüterinə nəzarət etmək

3. «Uşaq Hüquqları Konvensiyası»nda uşağın hansı hüquqları qorunur? Cavabı seçib söyləyin.

Hüquqlar	Cavab
müstəqil yaşamaq	bəli/xeyr
təhsil almaq	bəli/xeyr
işləmək	bəli/xeyr
təşkilat yaratmaq	bəli/xeyr
müstəqil səyahət etmək	bəli/xeyr
tibbi xidmət almaq	bəli/xeyr
başqa ölkəyə köçüb getmək	bəli/xeyr
fikrini bildirmək	bəli/xeyr

4. Cümləni dəftərinizə köçürüb tamamlayın.

«Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»
..... xidmət edir.

5. Konvensiyaya daha hansı hüquqların əlavə olunmasını istərdiniz? Fikirlərinizi yazın.

«Qaraca qız» filminə
baxın və filmə bağlı
fikrinizi bildirin.

LAYIHƏ

3. DÖVLƏT ORQANLARI

Geniş bir ailəni təsəvvürünüə gətirin. Burada körpələr, kiçikyaşlı uşaqlar, məktəblilər, gənclər, qocalar, işləmək qabiliyyəti olmayan insanlar olur. Bu ailəni ailə başçısı idarə edir. O, ailə üzvlərinin normal qidalanması, uşaqların sağlam böyüməsi, məktəblilərin dərslərlə təminatı ilə təmin olunması üçün cavabdehdir. Ailə başçısı ailədə olan yaşlıların rahatlığına nəzarət edir, xəstələrin müalicəsinin qayğısına qalır. Yaxşı başçısı olan ailədə hər şey qaydasında olur.

Cəmiyyətdə ailə başçısı rolunu dövlət başçısı yerinə yetirir.

Bəs dövlət başçısı bu qədər insanın qayğısını necə çəkə bilər?

DƏRS 1

Azərbaycan dövlətinin başçısı Azərbaycan Respublikasının **Prezidentidir**. Prezidenti seçkilərdə səsvermə yolu ilə xalq seçir. Dövlət başçısı kimi üzərinə düşən işlərin öhdəsindən gələ bilməsi üçün Prezidentin «köməkçiləri», yəni dövlət orqanları vardır. Dövlət orqanlarına **Milli Məclis, Nazirlər Kabineti, Ali Məhkəmə** və digər qurumlar aiddir.

Dövlət orqanlarının hər birinin öz vəzifəsi vardır. Məsələn, Milli Məclisdə xalq tərəfindən seçilmiş millət vəkili işləyirlər. Onlar ölkə üçün qanunlar hazırlayırlar. Təhsil, uşaq hüquqları, sağlamlıq haqqında qanunları və başqalarını buna misal göstərmək olar.

Nazirlər Kabinetinin tərkibinə müxtəlif nazirliklər və digər dövlət orqanları daxildir. Nazirlər Kabinetinə Prezident tərəfindən təyin olunan Baş Nazir rəhbərlik edir.

Nazirliklər Milli Məclisdə qəbul edilmiş qanunları həyata keçirir. Məhkəmə orqanları isə bu qanunları pozanları cəzalandırır.

Ölkənin inkişafı, cəmiyyət üzvlərinin firavan və rahat yaşaması dövlət orqanlarının öz vəzifəsini necə yerinə yetirməsindən asılıdır.

Sual və tapşırıqlar

1. Aşağıdakılardan hansı xalq tərəfindən seçilmir?

- a) respublika prezidenti
- b) baş nazir
- c) millət vəkili

2. Qanunlar olmasa, nə baş verər? Fikirlərinizi nümunələrlə əsaslandırın.

3. Milli Məclisdə kimlər fəaliyyət göstərir?

- a) nazirlər
- b) millət vəkili
- c) hakimlər

4. Cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

Dövlət orqanları	Vəzifələri
Prezident Administrasiyası	
Milli Məclis	
Nazirlər Kabineti	
Məhkəmə	

DƏRS 2

Dövlət
dərslərimizi
biza pulsuz verir.

Ölkəmizdə bir milyon-
dan çox məktəbli, yüz min-
dən çox müəllim vardır. Bu
böyük kollektivi **Azərbay-
can Respublikası Təhsil Nazirliyi** idarə edir.
Təhsillə bağlı bütün dövlət qərarları bu təşkilat
tərəfindən yerinə yetirilir.

Hər bir vətəndaşın sağlamlıq hüququ vardır. İnsanların bu hüququnu təmin etmək üçün **Səhiyyə Nazirliyi** fəaliyyət göstərir. Səhiyyə Nazirliyi ölkə vətəndaşlarının sağlamlığının qorunması üçün lazım olan tədbirləri görür.

Ölkəmizdə olan çoxsaylı xəstəxana, poliklinika və digər sağlamlıq ocaqlarını Səhiyyə Nazirliyi idarə edir.

Sənə peyvənd
vurmazdan qabaq
əmin olmalıyam ki,
tam sağlamsan.

Dövlət Yol Polisi (DYP) idarəsi ölkəmizin avtomobil yollarında qaydalara əməl olunmasına nəzarət edir.

Hüquq-mühafizə orqanları qanunların və insanların hüquqlarının pozulmasının qarşısını alır.

Bəzən qəzalar, təbii fəlakətlər baş verir. Belə hallarda dərhal insanların köməyinə çatan bir təşkilat var. Bu, **Fövqəladə Hallar Nazirliyidir (FHN)**.

Ölkəmizin təbiətini, canlılar aləmini qorumaq üçün **Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi** yaradılmışdır. Bu təşkilat həm də atmosferin təmizliyinə, təbii sərvətlərin mühafizə olunmasına nəzarət edir.

Vətəndaş
sürücü, siz
yol hərəkəti qaydalarını
pozmusunuz!

Cəmiyyət üzvləri arasında işləmək qabiliyyəti olmayan insanlar da var. Qocaları, əlilləri buna misal göstərmək olar. Dövlət onların da qayğısına qalır. **Sosial Müdafiə Fondu** bu insanların yaşaya bilməsi üçün onlara pensiya verir.

Respublikamızda bu sadaladığımız təşkilatlardan başqa, digər dövlət orqanları da fəaliyyət göstərir. Dövlət bunların vasitəsilə həyatımızın bütün sahələrini tənzimləyir.

Sual və tapşırıqlar

1. Aşağıdakı simvollar haqqında məlumat toplayın. Bu dövlət orqanları hansı işləri yerinə yetirir?

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət Nazirliyi

2. Aşağıdakılardan hansı dövlət orqanı deyil?

- a) Milli Məclis
- b) Asan xidmət
- c) Heydər Əliyev Fondu

3. Daha hansı dövlət orqanlarını tanıyırsınız? Bildiyiniz dövlət orqanlarının adını, vəzifəsini yazın və təqdim edin.

Dövlət orqanının adı	Vəzifəsi

4. DÖVLƏT BÜDCƏSİ. VERGİ

DƏRS 1

Dövlət orqanları öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün vəsaiti haradan əldə edir?

Dövlət büdcəsi. Sizin artıq ailə büdcəsi haqqında təsəvvürünüz var. Cəmiyyət də ailə kimidir. Dövlət ölkənin müdafiəsi, insanların sağlamlığı, təhsili, normal qidalanması və digər məsələlər üçün xüsusi büdcə yaradır. Buna dövlət büdcəsi deyilir. Dövlət büdcəsi ölkənin birillik xərcləri nəzərə alınmaqla təşkil olunur. Bu büdcə də ailə büdcəsi kimi **gəlir** və **xərc** bölümlərindən ibarətdir.

Dövlət büdcəsində xərclər hesablanarkən, əsasən, aşağıdakı istiqamətlər nəzərdə tutulur:

Təhsil sahəsində – yeni təhsil müəssisələrinin tikilməsi, məktəb binalarının təmiri, məktəblər üçün ləvazimat alınması, dərsliklərin hazırlanıb çap edilməsi, təhsil işçilərinin maaşlarının verilməsi və s.

Səhiyyə sahəsində – yeni xəstəxana, poliklinika və digər sağlamlıq ocaqlarının tikilməsi, xəstəxana binalarının təmir edilməsi, xəstəliklərə qarşı peyvəndlərin vurulması, səhiyyə işçilərinin maaşlarının verilməsi və s.

Mədəniyyət sahəsində – ölkədə bayramlar, əlamətdar hadisələrlə bağlı tədbirlərin keçirilməsi, görkəmli şəxsiyyətlərin

yubileyinin qeyd edilməsi, teatr binalarının, konsert salonlarının, mədəniyyət abidələrinin qorunması və s.

Bunlardan başqa, dövlət büdcəsindən pensiyaların, təqaüdlərin verilməsinə, avtomobil yollarının, nəqliyyat sisteminin inkişafına və digər işlərə də pul ayrılır.

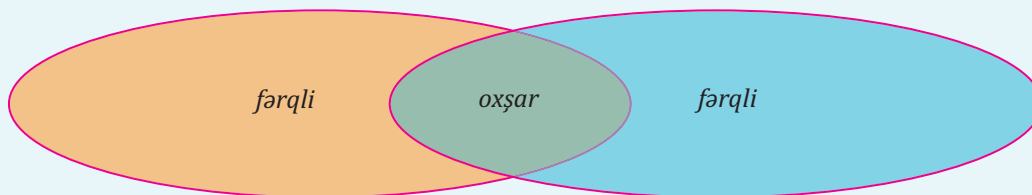
Dövlət öz xərclərini düzgün bölməyəndə büdcədə pul qurtarır və başqa dövlətlərdən borc almaq məcburiyyəti yaranır. İnkişaf edən və xərclərini düzgün bölən ölkələrdə dövlət büdcəsinin həcmi ildən-ilə artır. İnsanlar bunun hesabına daha firavan yaşayırlar.

Sual və tapşırıqlar

1. Verilənlərdən hansılarına dövlət büdcəsindən vəsait ayrılır? Cavablarınızı dəftərinizdə qeyd edin.

a) məktəb çantaları üçün	ç) iş dəftərləri üçün
b) dərsliklər üçün	d) şagird stulları üçün
c) sinif otaqlarının təmiri üçün	e) qələmlər üçün

2. Ailə büdcəsi ilə dövlət büdcəsini Venn diaqramında müqayisə edin.

3. Aşağıdakılardan biri dövlət büdcəsinə aid deyil.

- a) gəlir
- b) xərc
- c) yığım

4. Aşağıdakı söz birləşmələrinin mənasını yazın.

dövlət büdcəsi	
büdcə xərcləri	

Vergi. Dövlət cəmiyyətin yaşaması və inkişafı üçün öz büdcəsindən pul vəsaiti ayırır. Bəs dövlət büdcəsinə pul haradan toplanır?

Ailə büdcəsinin necə formalaşdığını yadınıza salın. Ailənin büdcəsi ailə üzvlərinin gəlirləri hesabına yaranır.

Bəs dövlət büdcəsi necə?

Dövlətin büdcəsi vergilər vasitəsilə formalaşır. Vergini sahibkarlar, şirkətlər, istehsalat müəssisələri və ayrı-ayrı vətəndaşlar ödəyir. Bunlara vergi ödəyiciləri deyilir.

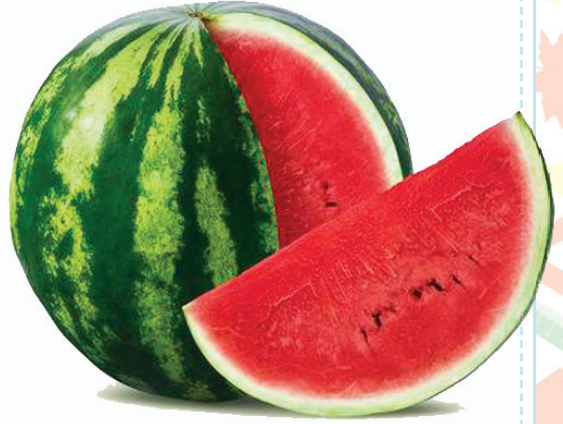
İşləyən hər bir vətəndaşın maaşından müəyyən bir hissə ayrılır və dövlətin büdcəsinə daxil olur. Şirkət və müəssisələrin də gəlirindən vergi tutulur. Vətəndaşın maaşı, yaxud müəssisənin gəliri yüksək olarsa, verginin məbləği də yüksək olur.

Vergi yalnız maaşlardan tutulmur. Yaradıcı insanlar, məsələn, müğənnilər, rəssamlar, yazıçılar öz yaradıcılıq fəaliyyətlərinə görə əldə etdikləri gəlirdən vergi verirlər.

Vergidən yayınmaq qanun pozuntusu sayılır və vergini verməyən şəxslər, müəssisələr qanunla cəzalandırılır.

Vergi ödənməsə, müəllimlər, həkimlər, alimlər, polisler, hərbiçilər və başqaları maaş ala bilməzlər. Axı onların əmək haqları dövlət büdcəsindən verilir.

Ölkəmizdə vergilərlə bağlı işlərlə **Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi** məşğul olur.

gəlir

vergi

vergi

gəlir

Gəlir

Sual və tapşırıqlar

1. Dövlət vergiləri ödənilməsə, nə baş verər?

- a) Dövlət insanların qayğısını çəkməkdən imtina edər.
- b) Dövləti idarə etmək mümkün olmaz.
- c) İnsanların ailə büdcəsi artar.

2. Cümləni dəftərinizə köçürüb tamamlayın.

Vergi gəlirdən asılıdır. Bu o deməkdir ki, gəlir artdıqca..... .

3. Aşağıdakılardan hansı vergiyə cəlb olunmur?

- a) müəllimlər
- b) sahibkarlar
- c) təqaüdçülər

4. Aşağıdakı sözlərin mənasını yazın.

gəlir	
vergi	

5. Dövlətin büdcəsinə çoxlu vəsait toplanması üçün hansı daha yaxşıdır? Cavablarınızı izah edin.

vergilərin artırılması	
maaşların artırılması	
müəssisələrin sayının artırılması	
iş yerlərinin açılması	

6. Cümləni dəftərinizə köçürüb tamamlayın.

Vergidən yayınanlar qanunla cəzalandırılır, çünki..... .

LAYİHƏ

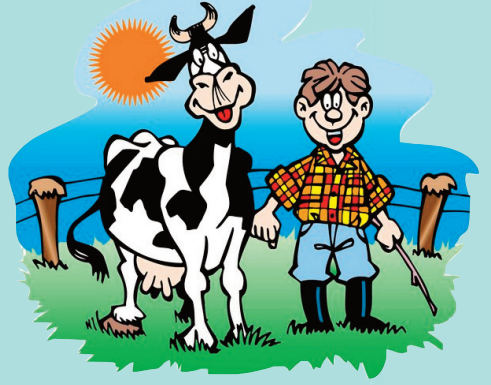
5. SİĞORTA

Kənddə yaşayan iki qonşu söhbət edirdi. Biri o birinə dedi:

– İstəyirəm 8–10 inək alıb təsərrüfat yaradım, amma ehtiyat edirəm. Deyirəm birdən xəstəlik düşər, inəklərim tələf olar, onda mən neylərəm? Əlimdə olan pulumu itirərəm.

O biri qonşu dedi:

– Əgər sən təsərrüfatını sığorta etdirsən, təsərrüfatına ziyan dəysə də, pulun batmaz.

Qonşunun məsləhət gördüyü «sığorta» nə deməkdir? Sığorta sahibkarın pullarını necə qoruya bilər?

Sığorta nədir? Sığorta – qəzalar, təbii fəlakətlər nəticəsində həyatına, sağlamlığına, mal-mülkünə zərər dəyən insanlara kömək etmək üçün vasitədir.

Sığorta işi ilə sığorta şirkətləri məşğul olur. Bu şirkətlərə **sığortaçı** deyilir. Mal-mülkünü, həyatını sığorta etdirənlər isə **sığortalı** adlanır. Bu iki tərəf arasında müqavilə (razılaşma) bağlanır.

Sığortalı müqavilədə nəzərdə tutulmuş qaydada və vaxtda sığortaçıya pul ödəyir. Buna **sığorta haqqı** deyilir.

Müqavilə bağlandıqdan və ilk sığorta haqqı ödəndikdən sonra şəxs sığortalı hesab olunur.

Sığortanın növləri. Sığortanın çoxlu növü var. İnsanlar öz həyatlarını, avtomobillərini, evlərini, ofis-

lərini, bir sözlə, gərəkli olan hər şeyi sığorta etdirə bilərlər. Ziyana düşdükdə sığorta şirkəti onların köməyinə gəlir. Avtomobilə ziyan dəyərsə, sığorta şirkəti onun təmir xərclərini ödəyir. Evdə yanğın baş verərsə, ev sahibinə dəyən zərər sığorta şirkəti tərəfindən ödənilir.

Sığortanın bir növü də tibbi sığortadır. Tibbi sığortası olan insan xəstələndikdə sığortaçı onun müalicə xərclərini ödəyir.

Sığorta insanların rahat yaşaması üçün vacibdir.

Azərbaycanda indi çoxlu sığorta şirkəti fəaliyyət göstərir.

Sual və tapşırıqlar

1. «Sığortanın növləri» cədvəlini dəftərinizə çəkib bildiyiniz sığorta növləri barədə yazın.

Növü	Funksiyası

2. Sığortaçı sığortalıya dəyən zərəri nə zaman ödəyir? Bunun şərtlərini seçib söyləyin.

Sığortalı sığorta şirkətinə ona dəymiş zərərdən az sığorta haqqı ödədikdə	ödəyir/ödəmir
Zərər dəymiş şəxs şirkətin müştərisi olmadıqda	ödəyir/ödəmir
Sığortalı özünə qəsdən zərər vurduqda	ödəyir/ödəmir
Sığortalı təbii fəlakətdən zərər çəkdikdə	ödəyir/ödəmir
Sığortalıya texnogen qəza nəticəsində ziyan dəydikdə	ödəyir/ödəmir

3. Aşağıdakı hallarda sığorta şirkəti sığortalı üçün nə edə bilər? Cədvəli dəftərinizə çəkib qarşı sütunda fikirlərinizi yazın.

Sığortalı xəstələndikdə	
Sığortalının mənzili daşqından yararsız hala düşdükdə	
Sığortalı səyahət etmək istədikdə	
Sığortalının avtomobili əzildikdə	
Sığortalı banka əmanət qoyduqda	

6. MİLLİ PUL

DƏRS 1

Milli pulu nə üçün dövlətin atributlarından biri hesab edirlər?

Dünya ölkələrinin pulları. Dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, orada puldan istifadə edilməsin. Hər ölkənin pul vahidinin öz işarəsi olur. Pullar xüsusi kağızdan və metaldan hazırlanır.

Milli pul vahidlərinin üzərində aid olduğu ölkənin tanınmış dövlət xadimlərini, tarixi şəxsiyyətlərini, memarlıq abidələrini və digər əlamətləri əks etdirən simvollar təsvir edilir. Milli pul ölkənin ərazisində əsas ödəniş vasitəsidir.

1 ABŞ dolları – 1 \$

1 Türk lirəsi – 1 ₺

1 Rusiya rublu – 1 ₺

1 avro – 1 €

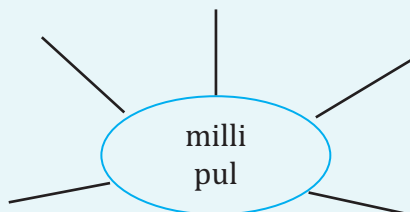
Türkiyədə Türk lirəsi, Rusiyada rubl, Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ) Amerika dolları bu ölkələrin milli pul vahidləridir.

Bəzən bir neçə ölkənin ərazisində eyni pul vahidindən əsas ödəniş vasitəsi kimi istifadə edilir. Məsələn, avro adlanan pul vahidi iyirmiye yaxın ölkənin əsas puludur.

Səyahət zamanı bu ölkələrin hər birində avro ilə rahat alış-veriş etmək olar.

Sual və tapşırıqlar

1. Tanıdığınız milli pulların adlarını əks etdirən sxem tərtib edin.

2. Çoxlu sayda ölkənin eyni pul vahidindən istifadə etməsinə münasibət bildirin. Sizcə, bu nəyə təsir göstərə bilər?

- a) pulların çox tez bir zamanda köhnəlməsinə
- b) həmin ölkələrdə turizmin inkişafına
- c) həmin ölkələrin inkişafının zəifləməsinə

3. Cümləni dəftərinizə köçürüb tamamlayın.

Milli pulun üzərində təsvir edilir.

DƏRS 2

Azərbaycan
manatının
işarəsi

Azərbaycan manatı. Azərbaycan manatı (AZN) ölkənin milli pul vahididir. Kağız pullara əsginas, metal pullara isə qəpik deyilir. Azərbaycan manatının öz işarəsi vardır. Bu işarə milli pulumuzu digər ölkələrin pulundan fərqləndirən əlamətlərdən biridir. İşləyən insanların maaşı, yaşlıların pensiyası, tələbələrin təqaüdü və dövlətdən gələn digər vəsaitlər yalnız Azərbaycan manatı ilə verilir. Azərbaycan ərazisində əhəlinin kommunal xidmətlər üçün etdiyi ödənişlər, mağaza və bazarlarda alış-verişlər də milli pulumuzla yerinə yetirilir.

Azərbaycan manatının üz tərəfində Azərbaycanın milli maddi və mənəvi dəyərlərindən nümunələr, arxa tərəfində isə respublikamızın xəritəsi təsvir edilmişdir.

1 manatlıq əsginasın üzərindəki rəsmlər mədəniyyət mövzusunda həsr olunmuşdur. Əsginasın üz tərəfində Azərbaycan milli musiqi alətləri – tar, kamança, qaval və not açarı təsvir olunmuşdur. Arxa tərəfində isə qədim xalça naxışları və Azərbaycanın xəritəsi verilmişdir.

1 AZN – 1 ₼

5 manatlıq əsginasın üzərindəki rəsmlər yazı və ədəbiyyat mövzusunda həsr olunmuşdur. Əsginasın üz tərəfində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri, qədim kitablar, Azərbaycanın Dövlət himnindən bir parça və müasir əlifbamızın hərfləri əks olunmuşdur. Arxa tərəfində isə Qobustan qaya rəsmləri və qədim türk əlifbası ilə yazı verilmişdir. 10 manatlıq əsginasın üzərindəki rəsmlər Qız qalasını, Şirvanşahlar sarayını – qədim Bakını əks etdirir. 20 manatlıq əsginasın üzərindəki rəsmlər isə Qarabağ mövzusunda həsr olunmuşdur.

Digər əsginasların da üz və arxa tərəfində Azərbaycana aid simvollar təsvir olunmuşdur. Ona görə də milli pula hörmət və ehtiramla yanaşmaq lazımdır. Onu cırmaq, əzmək öz dövlətinə və milli dəyərlərinə hörmətsizlikdir.

Sual və tapşırıqlar

1. Milli pulumuza aid olanları seçib qeyd edin.

Pulların arxa üzündə ölkəmizin xəritəsi verilmişdir.	bəli/xeyr
Əsginasların üz tərəfində manatın işarəsi vardır.	bəli/xeyr
Pulların üzərində Azərbaycana aid simvollar verilmişdir.	bəli/xeyr
Bütün metal pullara aid əsginaslar buraxılmışdır.	bəli/xeyr
Əsginaslarla onlara uyğun qəpiqlərin üzərindəki təsvirlər eynidir.	bəli/xeyr
Əsginasların hamısının arxa üzündə qədim xalça naxışları var.	bəli/xeyr

2. Azərbaycan əsginaslarının ümumi təsvirlərini sadalayın.

3. Hansı əsginasın üzərində İçərişəhərin təsviri vardır?

- 5 manatlığın
- 10 manatlığın
- 50 manatlığın

4. 20 manatlıq əsginasın üzərindəki simvolların Qarabağa aid olduğunu əsəsləndir.

7. VƏTƏNDAŞLIQ

Əfsanələrin birində gənc bir oğlan vətəninə darıxdığını söyləyib daha maraqlı həyat axtarışı ilə səyahətə çıxır. Atasının onun yol çantasına su, müxtəlif dərman bitkiləri və bir ovuc torpaq qoyur. Deyir ki, bu su sənə qüvvət, otlar şəfa verəcək, torpaq isə sənə qoruyacaq. Gənc çox yerləri dolaşır. Yolda yaralanır, otlardan məlhəm düzəldib yarasına qoyur. Qüvvəsi tükənəndə isə sudan içib yoluna davam edir.

Ölkələrin birində oğlanın qarşısını düşmən qoşunu kəsir. Atasının sözlərini xatırlayıb torpağı düşmənlər tərəfə atır. Gördüyü mənzərədən özü də heyrtlənir. Torpağın hər zərrəsi bir əsgərə çevrilir, nizamlı qoşuna dönüb düşmənin qarşısını kəsir. Oğlan geri qayıdır. Atasına nə üçün qayıtdığını soruşanda o, öz vətəninə ən gözəl olduğunu söyləyir.

Oğlan nə üçün bu fikrə gəldi?

Vətən və vətəndaş. Öz vətəninə vətəndaşı olmaq şərəflidir. Əsl vətəndaş ölkəsini sevir, onun inkişafına çalışır, ölkəsinin uğurlarını öz uğurları sayır. Vətənin sevinci onun sevinci, kədəri onun kədəri olur. Vətən vətəndaşın and yeridir. Vətən müqəddəsdir.

Ölkəmizdə çoxlu sayda insan yaşayır. Bir ölkədə yaşamaq hələ onun vətəndaşı olmaq demək deyil. Ölkənin vətəndaşı olan şəxslərə xüsusi sənəd verilir. Bu sənəd onların vətəndaşlığını

təsdiq edən əsas sənəd hesab olunur. Belə sənədi olmayan şəxslər ölkədə yaşasa, işləsə də, vətəndaş hesab olunmurlar.

Şəxsiyyət vəsiqəsi. Azərbaycan Respublikasının ərazisində doğulanlar ölkənin vətəndaşı sayılır və onlara şəxsiyyət vəsiqəsi verilir. Şəxsiyyət vəsiqəsi ölkə daxilində vətəndaşlığı təsdiq edən əsas sənəddir. Hər bir vətəndaş şəxsiyyət vəsiqəsini qorumağa borcludur. Şəxsiyyət

vəsiqəsi itdikdə onun sahibi dərhal həmin sənədi verən dövlət orqanına müraciət etməlidir.

Şəxsiyyət vəsiqəsinin aşağıdakı növləri vardır:

- 1) 16 yaşına çatanaqədək vətəndaşa verilən şəxsiyyət vəsiqəsi;
 - 2) 16 yaşına çatdıqdan sonra vətəndaşa verilən şəxsiyyət vəsiqəsi.
- Şəxsiyyət vəsiqəsində vətəndaşa aid məlumatlar göstərilir.

Siz məktəbə vətəndaşlığınızı təsdiq edən sənədlə qəbul edilmisiniz. Həmin sənədə əsasən, sizi kitabxanada, poliklinikada qeydiyyatla alırlar.

Pasport. Azərbaycan Respublikası vətəndaşının pasportu Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənarda vətəndaşın şəxsiyyətini təsdiq edən sənəddir. Ölkədən çıxmaq və ölkəyə daxil olmaq üçün vətəndaşa pasport lazımdır.

Vətəndaşın vəzifələri. Dövlətimiz irqindən, milliyyətindən, dinindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarına bərabər hüquqlar verir. Dövlət həmin vətəndaşların öz hüquqlarından istifadə etmələrinə şərait yaradır, onları müdafiə edir.

Vətəndaşın da dövlət və cəmiyyət qarşısında vəzifələri vardır. Bu vəzifələrdən ən vacib olanları aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı dövlət rəmzlərinə hörmət etməlidir.
- İşləyən, gəliri olan vətəndaşlar dövlətə vergi ödəməlidirlər.
- 18 yaşına çatmış oğlanlar vətəni müdafiə etmək üçün hərbi xidmətə getməlidirlər.
- Tarixi abidələri, mədəniyyət abidələrini, ətraf mühiti qorumaq hər bir vətəndaşın vəzifəsidir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi və Dövlət Bayrağı oturuqan və ayaq basılan yerlərdə təsvir edilə bilməz. Dövlət Himni başqa dildə oxuna bilməz. Dövlət Himninin sözlərini dəyişmək olmaz. Bu tələbləri pozan şəxslər qanun qarşısında məsuliyyət daşıyırlar.

Sual və tapşırıqlar

1. Şəxsiyyət vəsiqəsi nə üçündür?

- a) şəxsin həmin ölkədə yaşadığını göstərmək üçün
- b) şəxsin ölkənin vətəndaşı olduğunu təsdiq etmək üçün
- c) şəxsin ölkədə yaşamasına icazə verilməsi üçün

2. Cümləni dəftərinizə köçürüb tamamlayın.

Şəxsiyyət vəsiqəsi əsas sənəddir.

3. Aşağıdakı cədvəldə göstərilənlərdən hansıları Azərbaycan Respublikası vətəndaşının şəxsiyyət vəsiqəsinə aiddir? Fikrinizi izah edin.

Şəxsiyyət vəsiqəsi haqqında	cavab	izahı
Ölkədə yaşayan hər bir şəxsə təqdim edilir.	xeyr	Bu sənəd yalnız ölkə vətəndaşlarına verilir.
Şəxsiyyəti təsdiq edən sənəddir.	bəli/xeyr	
Yalnız 18 yaşı tamam olmuş şəxslərə verilir.	bəli/xeyr	
Bu sənədlə ölkədən kənara da getmək olar.	bəli/xeyr	

4. Pasportla şəxsiyyət vəsiqəsinin fərqi yazın.

5. Vətəndaşın vəzifələrinə aid cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin və təqdim edin.

Vətəndaşın vəzifələri	Fəaliyyətlər
	hərbi xidmətə getmək
Dövlət rəmzlərinə hörmət etməlidir.	
	vergi ödəmək
Tarixi abidələri, mədəniyyət abidələrini, ətraf mühiti qorumaq lazımdır.	

Səməd Vurğun.
«Azərbaycan» şeiri
Əhməd Cəmil.
«Vətən» şeiri

LAYIHƏ

MƏNƏVİ DÜNYAMIZ

8. İSRAF VƏ QƏNAƏT

Sənə borc verməyəcəyəm, çünki sən israfçısan!

Öz işini qurmaq istəyən bir gənc varlı qohumundan borc istəyir. Varlı qohum ona kömək etməyə razılaşıır. Onlar ikilikdə gələcəkdə qurulacaq iş haqqında danışmağa başlayırlar. Söhbətin şirin yerində birdən varlı qohum deyir:

– Fikrimi dəyişdim. Sənə borc verməyəcəyəm.

– Niyə? – gənc təəccüblə soruşur. – Axı indicə razılaşmışdın?!

– Sənin uğur qazanacağına inanmıram, çünki sən bədxərcsən! Bayaqdan fikir verirəm, sən çayı süzürsən, amma içmirsən, soyudub israf edirsən.

Bu hekayədən hansı nəticəni çıxardınız?

Varlı qohum nə üçün gəncə pul vermək istəmədi?

DƏRS 1

İsraf. Bir şeyi lazım olduğundan artıq sərf etmək israfdır. Məsələn, çanta, dəftər, qələm və başqa şeyləri ehtiyac olmadan vaxtaşırı yeniləmək pulu israf etməkdir. Yeyə biləcəyinizdən artıq hazır yemək, şirniyyat, dondurma almaq da israfçılıqdır.

Pulunu israf edən insan yoxsullaşa bilər. İsrafçılıq yalnız pula aid deyil. Vaxtı da israf etmək olar. Televizor, kompüter qarşısında uzun-uzadı oturub verilişlərə baxmaq, oyun oynamaq vaxtı israf etməkdir. Vaxtını israf edənlər zaman keçdikdən sonra bunun peşmançılığını çəkirlər.

Bu uşaqlar eyni vaxtda iki pis hərəkətə yol verirlər.

Sizcə, bunlar hansı hərəkətlərdir?

Səxavət. Bəzi insanlar israfla səxavəti qarışdırırlar. İsfafçılıq yaxşı keyfiyyət deyil. Səxavətli olmaq isə müsbət keyfiyyətdir.

Siz səxavət sözünün mənasını, yəqin ki, bilirsiniz. Kimlərə səxavətli demək olar? Səxavətli insanlar özlərinə aid olan şeyləri başqaları ilə bölüşməyi xoşlayırlar. Məsələn, iki almanız varsa, onun birini yoldaşınıza vermək səxavətdir. Bir qoğalınız varsa və onun yarısını dostunuza verirsinizsə, demək, səxavətlisiniz. Səxavətli insan ehtiyacı olana pulu və ya məsləhəti ilə kömək edən və bundan zövq alandır. O, heç nəyi boşuna sərf etmir, insanlara qarşı diqqətlidir və xeyirxahdır.

Səxavət yalnız mal-mülklə, pulla ölçülmür. Çox məşğul olan bir insan vaxtını yardıma ehtiyacı olan birinə sərf edib, onun problemi ilə maraqlanırsa, bunun özü də səxavətdir. Nahaq yerə deyilmir ki, vaxt qızıldan da qiymətlidir.

Sual və tapşırıqlar

1. İsfafçılığın mənfı nəticələrini müəyyən edin.

İsfaf edilənlər	Nəticəsi
pul	
vaxt	
əşyalar	

2. «Tərifli sözləri də israf etmək olur». Bu ifadəni necə başa düşürsünüz? Fikirlərinizi dəftərinizdə yazın.

3. Cümləni dəftərinizə köçürüb tamamlayın.

Səxavətli insan israfçıdan onunla fərqlənir ki,

4. Aşağıdakılardan biri xeyriyyəçilik deyil.

- a) tələbələrə təqaüd vermək
- b) qonşulara qonaqlıq vermək
- c) tanımadığın bir xəstəni müalicə etdirmək

İvan Krılov. «Circırəmə və qarışqa» şeiri. Tərcümə edən Abdulla Şaiq

«İtirilmiş vaxt haqqında nəqıl» bədii filmi. Xarici filmlər Azərbaycan dilində (www.azerikino.com)

«Süleyman şah və qarışqa» adlı nağılda qarışqa şah deyir ki, ildə cəmi bircə buğda dənəsi ona bəs edir. Şah qarışqaya inanmır. Onlar mərc gəlirlər. Qarışqanı bircə buğda dənəsi ilə birlikdə şüşə qaba salıb ağzını bağlayırlar. Bir müddət sonra şah qarışqanı tamam yaddan çıxarır. Mərc barədə xatırlayanda artıq bir ildən də çox vaxt keçmiş olur. Şah unutmazlığına görə özünü qınayır, qarışqanın ölümünə bais olduğunu düşünüb kədərlənir. Şüşə qabı onun yanına gətirirlər. Şah qarışqanın sağ olduğunu görüb çox sevinir və ondan soruşur:

– Bir ildən çox vaxt keçib, bircə buğda dənəsi ilə sən necə sağ qaldın?

Qarışqa deyir:

– Qorxurdum ki, məni unudarsan, ona görə də qənaətlə dolandım. Sağ qalmağımın səbəbi qənaətcil olmağımdır. Hələ buğda dənəsindən bir az da saxlamışam.

Şah qarışqanın ağılına heyran olur və fikirləşir ki, dövlət büdcəsinə də qənaət etmək lazımdır.

Qənaətin faydası nədir?

DƏRS 2

Qənaət. İsrafın əksi qənaətdir. Bu sözlə siz artıq tanışsınız. Qənaət əlində olan hər şeyin qədrini bilmək, qorumaq və ondan qədərində istifadə etməkdir.

Xatırlayırsınızsa, 2-ci sinifdə «Cibxərcliyi» adlı mətn-də kiçik qardaş atasının verdiyi cibxərcliyini bir gündə xərcləyib pulsuz qalmışdı. Böyük qar-daş isə pulunu qənaətlə xərclədiyi üçün ehtiyat pul toplamışdı. O, qənaət hesabına topladığı puldan kiçik qardaşına birhəftəlik cibxərcliyi də vermişdi.

3-cü sinifdə isə «Ailə büdcəsi» adlı mətnə qənaət haqqında oxumusunuz. Orada deyilirdi ki, məişətdə su, təbii qaz, elektrik enerjisi qənaətlə

istifadə ediləndə əlavə pul ehtiyatı – yığım yaranır və yığım ailənin daha fərvan yaşamasına səbəb olur. Qənaətin faydası böyükdür. Qənaətcillik hər bir insana, ailəyə, hətta dövlətə lazım olan keyfiyyətdir.

Xəsislik. Bəziləri xəsisliyi qənaətcilliklə qarışdırırlar, lakin bunlar ayrı-ayrı anlayışlardır. Qənaətcillik yaxşı xüsusiyyətdir, xəsislik isə yox.

Xəsis insanı sevmirlər. Xeyirxah işlər görmədiyinə görə heç kim ona qarşı minnətdarlıq hissi duymur.

Xəsis öz mal-mülkünü heç kimlə bölüşmək istəmir. O, pulunu nəinki ehtiyacı olanlara, ailə üzvlərinə, hətta özünə belə xərcləmir. Xəsis insan bununla sağlamlığına da, nüfuzuna da ziyan vurur.

Bir kişi yolla ayaqyalın gedəndə ayağına mismar batır. Onun ayağından qan axır. Kişi mismarı çıxara-çıxara düşünür: «Yaxşı ki, ayaqqabım ayağımda deyildi, yoxsa deşilərdi».

Kişinin bu hərəkətini necə adlandırmaq olar: qənaətcillik, yoxsa xəsislik? Fikrinizi əsaslandırın.

Sual və tapşırıqlar

1. «Biz nələrə qənaət etməliyik?» adlı cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

Qənaət etmək	Nəticəsi

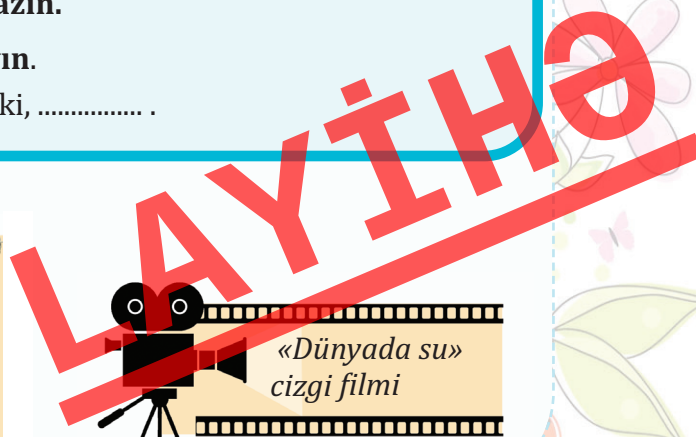
2. «Qənaətcil olmağın faydası» adlı esse yazın.

3. Cümləni dəftərinizə köçürüb tamamlayın.

Qənaətcil insan xəsisdən onunla fərqlənir ki,

«Xəsis cülfa və keçəl», «Süleyman şah və qarışqa» nağılları.
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev.
«Diş ağrısı» hekayəsi (fragment)

9. DOĞMA VƏ ÖGEY MÜNASİBƏT

Yunis hər gün evdəki zibili aparıb atmağı öhdəsinə götürmüşdü. Zibil yeşiyi evdən bir qədər aralıda yerləşirdi. Bir neçə dəfədən sonra Yunis zibil yeşiyinə qədər getməyə tənbəllik etdi və zibili yaxınlıqdakı çaya atmağa başladı. O fikirləşirdi ki, əsas odur, zibil evdə qalıb iylənməsin.

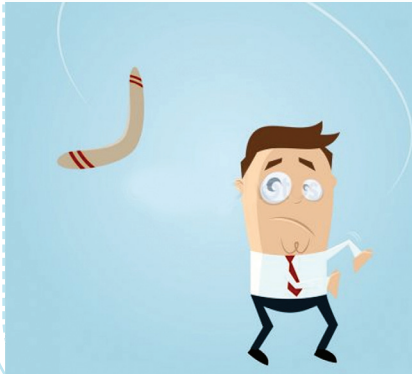
Bir gün Yunisin anası şikayətləndi ki, milçək yaman çoxalıb. Qonşular da pis qoxudan və milçəklərdən şikayətlənirdilər. Onlar bunun səbəbini araşdırdılar. Məlum oldu ki, pis qoxunun və milçəklərin çoxalmasının səbəbi çayın kənarında yaranmış zibillikdir. Yunis peşman olmuşdu. O, zibili çaya boşaldarkən belə olacağını heç ağlına gətirmirdi.

Yunisin hərəkətinə nə ad vermək olar?

Bumeranq. Bumeranq adlanan bir alət vardır. Keçmişdə insanlar onunla quşları ovlayırdılar. İndi bumeranqdan bəzi ölkələrdə idman aləti kimi istifadə olunur. «Qayıdan bumeranq» deyilən alətin çox qərribə xüsusiyyəti var. Onu havaya atırlar, uçub gedir və bir qədər sonra geri, yəni onu atanın üstünə qayır. Təbiətdə və cəmiyyətdə münasibətlər də buna bənzəyir. Doğma münasibət yaxşı, ögey münasibət isə pis nəticə verir.

Siz yalnız öz həyatınızı, evinizi təmiz saxlayır, lakin gedib-gəldiyiniz küçəni zibilləyirsinizsə, ağacları qırırsınızsa, əslində, özünüzə ziyan vurursunuz. Ola bilər ki, bunun pis nəticələri özünü dərhal göstərməsin, ancaq zaman keçdikcə insan öz əməlinin nəticəsinə görə peşman olur. Elə etmək lazımdır ki, əməlinə görə utanmayasan.

Şəxsi və ümumi. Elə uşaqlar var ki, yol kənarında, meşədə gülləri, ağac-
ları qırırlar. Küçədə, parkda yerə tum qabıqları, dondurma, konfet kağızı atır,
ictimai nəqliyyatda oturacaqları cızırlar.

Bu uşaqlar anlamırlar ki, evlərini qoruduqları kimi, məktəblərini, istirahət
etdikləri parkın təmizliyini də qorumalıdırlar. Onların hər gün istifadə
etdikləri ictimai nəqliyyat, keçib getdikləri küçə, kölgə salan ağac, yol qıra-
ğında əkilməmiş güllər hamının, yəni həm də onlarındır. Hamıya aid olan şeylərə doğma münasibət bəsləmək hər
bir kəsin borcudur.

İnsanın özünün
qaydalara əməl et-
məsi azdır, o, ətra-
fındakıları da buna
çağırmalıdır. Bu,
onun ailə, cəmiyyət
və Vətən qarşısın-
da borcudur.

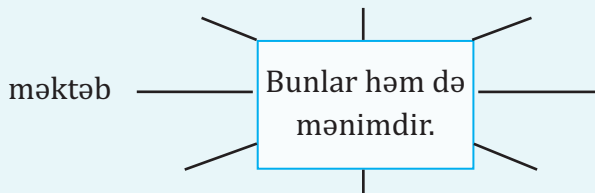

Sual və tapşırıqlar

1. Mətnə adı çəkilən bumeranq aləti hansı xüsusiyyətinə görə misal göstərilir?

- a) idman aləti kimi istifadəsinə görə
- b) ov aləti olmasına görə
- c) atıldığı yerə geri qayıtmasına görə

2. «Bunlar həm də mənimdir» adlı sxemi dəftərinizdə çəkib işləyin.

Mirmehdi Seyid-
zadə. «Ağacların
şikayəti»

Ətraf mühitin qorun-
ması ilə bağlı cizgi filmi

10. MƏSULİYYƏT HİSSİ

Aynurgilin evlərinin yanında yeni tikilən binanın birinci mərtəbəsini şarlarla bəzəmişdilər. Qapıya iri hərflərlə «Dərzixana» sözü yazılmışdı. Aynurun anası sevindi ki, dərziyə ehtiyac olsa, uzağa getməz.

Bir neçə gün sonra Aynur anası ilə mağazaya gedəndə orada qəşəng bir don gördü. Don onun əyninə bir az böyük idi. Kiçik ölçü olmadığından onu alıb, düzəltmək üçün evin yanındakı dərziyə verdilər. İki gündən sonra donu götürüb evə gətirəndə Aynur gözünün yaşını saxlaya bilmədi. Dərzi onun donunu düzəltmək əvəzinə korlamışdı.

Bu hadisədən bir neçə ay sonra qapının üzərində «Dərzixana» sözü gözə dəymədi. Məlum oldu ki, dərzisi işini dayandıraraq və həmin yerdə bir saç ustası işləməyə başlayıb.

Sizcə, dərzixana nə üçün bağlandı?

*məsuliyyət,
cavabdehlik,
etibar, güvən*

Məsuliyyət nə deməkdir? Məsuliyyət hissi müsbət

keyfiyyətlərdən biridir. Məsuliyyətli insan üzərinə düşən işləri vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirir. Kiminsə ziyan çəkməsinə yol vermir. Gördüyü işin nəticəsinə görə məsuliyyət daşıyır. Həmişə yalnız sevdiyi və bacardığı işlə məşğul olur. Öz üzərində işləyir, cəmiyyətdən geri qalmamağa çalışır.

Cəmiyyətdə hər kəsin öz məsuliyyəti var. Valideyn övladının sağlamlığına, tərbiyəsinə və təhsilinə görə məsuliyyət daşıyır. Məsuliyyətli müəllim çalışır ki, şagirdləri hər gün yeni biliyə, bacarığa yiyələnsin. Məsuliyyət hissi olan həkim insan həyatı üçün cavabdeh olduğunu unutmur.

Mühəndisdən tutmuş dərziyə, bərbərə qədər hər kəs öz işinin məsuliyyətini dərk edərsə, belə cəmiyyətdə yaşamaq hamıya xoş olar. Cəmiyyət məsuliyyətli insanların sayəsində inkişaf edir.

Məsuliyyətsiz olmağın zərəri. Məsuliyyətsizlik – məsuliyyət hissini olmamasıdır. Yol hərəkəti qaydalarını bildiyi halda onu pozmaq, dərslərə yaxşı hazırlaşmamaq, ətraf mühitə ögey münasibət bəsləmək və bu kimi hərəkətlər məsuliyyətsizlikdən doğur. Məsuliyyət hissini olmaması insanın özünə çox ziyan vurur. Məsuliyyətsiz insana heç kim güvənmir. Ətrafındakı insanların etibarını itirmək istəməyən hər kəs məsuliyyət hissini unutmamalıdır. Cəmiyyətdə uğur əldə etmək üçün əvvəlcə gərək insanların etibarını qazanasan.

Sual və tapşırıqlar

1. Məsuliyyət hissini aid olanları seçib dəftərinizə yazın.

insanlara yaxşı xidmət göstərmək, çoxlu pul qazanmaq, məşhur olmaq, vergi ödəmək, dərstdən əlavə məşğələlərə qatılmaq, avtobusda tutacaqdan yapışmaq, mehriban olmaq, dərsləri gecikmək, sağlamlığını qorumaq, dərslərində geri qalan yoldaşlarına kömək etmək, səxavətli olmaq

2. «Mən şagird kimi, davranışlarıma görə necə məsuliyyət daşıyıram?» adlı esse yazın.

«Usta Bəxtiyar»
xalq nağılı

«Bela də yarayar!» («Həmişə
cəldəm!») cizgi filmi

11. ƏDƏB QAYDALARI

Nüfuzlu bir şirkət peşəkar mütəxəssis axtarırdı. İşə ehtiyacı olan iki gənc şirkətə gəlib işləmək istədiyini bildirdi. Şirkət rəhbərliyi bir təcrübəli əməkdaşına tapşırırdı ki, onları yoxlasın. Gənclərlə xeyli söhbət aparıldı. Onlardan biri ayaqlarını bir-birinin üstünə aşırıb saymazyana əyləşmişdi. O, tez-tez mü sahibinin sözünü kəsirdi, amma suallara yaxşı cavab verirdi. İkinci gənc isə çox ədəbli, təmkinli davranırdı, həm də sualların hamısını cavablandırırırdı. Hər iki gənc suallara eyni səviyyədə cavab versə də, işə ikinci gənci götürdülər.

İşə nə üçün birinci gənci götürmədilər?

Ədəbli insan necə davranır? Ədəb qaydaları cəmiyyətin mədəniyyətinin göstəricisidir. Azərbaycanlılar ədəb-ərkanı yüksək qiymətləndirir, ədəbli insanlara hörmət edirlər. Ədəbli insan söhbət zamanı danışana mane olmur, onun danışib qurtarmasını səbirlə gözləyir. Danışan şəxsin sözünü yarımçıq kəsmək ədəbsizlikdir.

Kənar şəxslərin söhbətinə qarışmaq, qulaq asmaq ədəb qaydalarına ziddir. Parkda, ictimai nəqliyyatda ucadan danışmaq yaxşı hərəkət deyil.

Ədəbli insan ona verilən sualı axıra qədər dinləyir, sonra cavablandırır.

Nalayıq sözlər işlətmək, söyüş söymək də ədəb qaydalarına ziddir. Ədəbli insan nəzakətli olur, qeybət* etmir, danışarkən həmsöhbətinə toxunmur.

* Qeybət – özü olmadığı halda birinin dalınca danışmaq

Söhbət edərkən telefonla oynamaq yaxşı hərəkət deyil. Danışarkən saçılə oynamaq, barmaqlarını şaqqıldatmaq, çiyinlərini oynatmaq, burnunu qurdalamaq da ədəb qaydalarına ziddir.

Nəqliyyatda təsadüfən kiməsə toxunduqda həmin anda üzr istəmək lazımdır. Ədəbli insanlar kiminsə əşyasını götürmək istədikdə mütləq ondan icazə alırlar.

Ədəb qaydalarına əməl etmək nə üçün vacibdir? Ədəb-ərkan qaydalarına əməl etməyən insan sevilmir. Ətrafdakılar bu cür insandan kənar durmağa çalışırlar, onu mötəbər məclislərə dəvət etmirlər. Hərəkətlərində ədəb gözləməyən insanlar pis vəziyyətə düşür, bəzən gülüş hədəfinə çevrilirlər.

Sual və tapşırıqlar

1. Şəkillərdəki uşaqların davranışını izah edin və münasibət bildirin.

2. «Ədəb-ərkanlı insan, ilk növbədə, özünə hörmət edir» ifadəsini necə açıqlaya bilərsiniz?
3. Cümləni tamamlayıb dəftərinizə köçürün.
Ədəb-ərkan qaydalarına əməl etmək vacibdir, çünki.....
4. Cədvəli işləyin və təqdim edin.

Ədəbli insan	
Ona aid olan keyfiyyətlər	Ona aid olmayan keyfiyyətlər

«Qarğa balası və özgə yuvası», «Etiket»
cizgi filmləri

12. İSLAM DİNİNİN YARANMASI

570-ci ildə Ərəbistan yarımadasında yerləşən Məkkə şəhərində bir oğlan uşağı dünyaya gəldi. O, ərəblər arasında böyük nüfuzu olan Qureyş qəbiləsindən idi. Məkkə şəhərinin hakimi bu qəbilənin üzvləri arasından seçilirdi.

Həmin vaxt Məkkədə bir məbəd vardı. Adına Kəbə* deyirdilər. Məbədə taxtadan və daşdan düzəldilmiş bütlər* qoyulmuşdu. Ərəblər buranı müqəddəs sayır, bütlərə sitayiş* edir, onlardan kömək umurdular. Heç kimin ağına gəlmirdi ki, Qureyş qəbiləsində yeni doğulan uşaq böyüyəndə ərəblərin bütlərə sitayiş etməsinə son qoyacaq, onları Allahın varlığına və təkliyinə inandıracaqdır.

Bu uşaq kim idi?

DƏRS 1

Ərəbistan yarımadası,
Məkkə, Kəbə,
peyğəmbər

Məhəmmədin uşaqlığı və gəncliyi. Qureyş qəbiləsində dünyaya gələn bu uşağın adını Məhəmməd qoydular. O, doğulmamışdan əvvəl atası, altı yaşına çatanda isə anası vəfat etdi. Məhəmməd anasının ölümündən sonra babası Əbdül Müttəlibin himayəsinə keçdi. Onun çoxlu əmisi var idi. Babası balaca Məhəmmədi əmilərindən biri olan Əbu Talibə tapşırdı və bir qədər sonra vəfat etdi. Əbu Talib çox mərhəmətli insan idi. O, Məhəmmədi qəbul edib öz övladı kimi sevdi.

Məhəmməd uşaq yaşlarından zəhməti sevirdi. O, gücü çatan işləri görürdü. Həmin dövrdə Məkkə məşhur ticarət mərkəzlərindən biri idi. Qureyşilər

ticarətlə məşğul olurdular. On iki yaşı olanda Məhəmməd də əmisi Əbu Taliblə birlikdə karvanla Suriyaya getdi. Bu səfərlər zamanı o, ticarət işinin sirlərini dərinlən öyrəndi.

İyirmi yaşına çatanda Məhəmməd Xədicə adlı varlı bir qadının

*Kəbə – kub sözündəndir. Məbəd kub formasında olduğu üçün onu belə adlandırırdılar.

*Büt – müqəddəs hesab edilən heykəl, əşya

*Sitayiş – ibadət etmək

yanında işləməyə başladı. O, Xədicənin mallarını satmaq üçün karvanla başqa şəhərlərə aparırdı. Az müddətdə Xədicə Məhəmmədin çox etibarlı olduğunu görüb həyatını onunla həmişəlik birləşdirmək qərarına gəldi. Onlar xoşbəxt ailə qurdular. Xədicə Məhəmmədin peyğəmbərliyinə inandı və ona dəstək oldu.

Peyğəmbər. Məhəmməd peyğəmbər ətrafındakı insanlara Allah, din, iman, xeyir, şər, mərhəmət, cənnət və cəhənnəm haqqında danışmağa başladı. Onları taxtadan və daşdan düzəldilmiş bütlərə deyil, tək olan Allaha inanmağa çağırırdı.

Torpağa düşmüş toxum cücərən kimi, islam dini də yavaş-yavaş insanların qəlbində özünə yer etməyə başladı. Məhəmməd peyğəmbərdən sonra onun həyat yoldaşı Xədicə, daha sonra ona ən yaxın olan qohumları və dostları islam dinini qəbul etdilər. Buna baxmayaraq, qəbilə üzvlərinin çoxu hələ də bütlərə sitayiş edirdi. Onlar birləşib Məhəmməd peyğəmbəri və onun tərəfdarlarını incitməyə başladılar.

Sual və tapşırıqlar

1. Mətnə əsasən hadisələri xronoloji ardıcılıqla düzün.

- 1) Əbu Talib Məhəmmədi öz ailəsinə qəbul etdi.
- 2) Məhəmməd babası Əbdül Müttəlibin himayəsinə keçdi.
- 3) Məhəmmədin atası vəfat etdi.
- 4) Məhəmməd əmisi ilə Suriyaya getdi.
- 5) Məhəmməd Xədicə ilə xoşbəxt ailə qurdu.
- 6) Məhəmmədin anası vəfat etdi.

2. Mətnə əsasən Kəbə haqqında doğru olanların qarşısında D, yanlış olanların qarşısında Y yazın.

Kəbə	Cavab
Müsəlmanların ziyarətgahı idi.	
Kub sözündəndir.	
Yəhudilərin ziyarətgahı idi.	
Məkkə şəhərində yerləşir.	
Bütpərəstlərin ziyarətgahı idi.	
Xristianların ziyarətgahı idi.	
Ərəblər onu müqəddəs sayırdılar.	

3. Aşağıda göstərilənlərdən hansı doğru deyil?

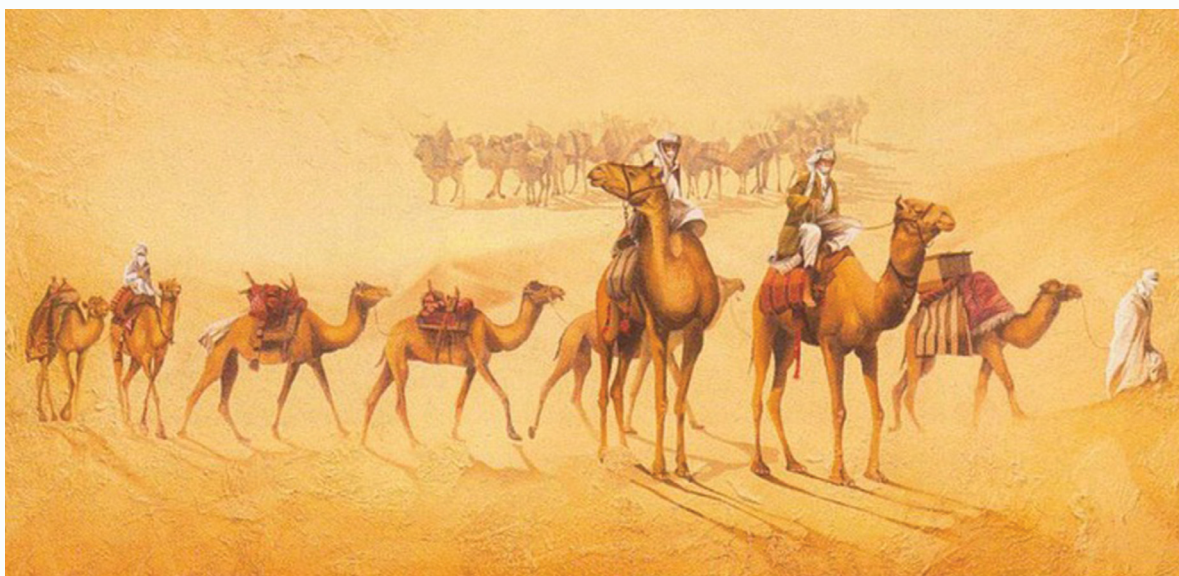
- a) Məhəmməd uşaq yaşlarından zəhməti sevirdi.
- b) Məhəmməd ticarətin sirlərini dərinlən öyrəndi.
- c) Bütün qəbilə üzvləri Məhəmmədin peyğəmbərliyinə dərhal inandılar və gətirdiyi dini qəbul etdilər.

DƏRS 2

Məhəmməd peyğəmbərin təqib olunması.

İndiki Mədinə şəhərini ərəblər o zaman Yəsrīb adlandırırdılar. Yəsribdən insanlar gəlir, Məhəmmədi peyğəmbər kimi tanıyıb, onun gətirdiyi dini qəbul edirdilər. Yəsrīb sakinləri peyğəmbərə müraciət edib onların şəhərinə gəlməsini xahiş edirdilər. Məkkədə isə bütperəstlər müsəlmanları çox incidirdilər. Onların düşmənçiliyi üzündən Məhəmməd peyğəmbər öz tərəfdarlarını Yəsribə göndərməyə məcbur oldu. Beləliklə, müsəlmanlar köçüb Yəsribə toplaşdılar və Məhəmməd peyğəmbəri orada gözləməyə başladılar.

Hicrət. Yəsrīb sakinləri Məhəmməd peyğəmbəri intizarla gözləyirdilər. 622-ci ilin bir payız günü o, Yəsrīb şəhərinə daxil olub camaat qarşısında moizə* elədi.

Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Yəsribə, yəni Mədinəyə köçməsi «hicrət» adlanır. Müsəlman təqvimə həmin tarixdən başlayır.

Müsəlmanların islam uğrunda mübarizəsi daha səkkiz il davam etdi. Bu mübarizənin sonunda onlar qalib gəldilər və qan tökmədən Məkkə şəhərinə daxil oldular. Məhəmməd peyğəmbər üzünü Məkkə sakinlərinə tutub dedi: «Allah təkdir. Allahdan başqa Allah yoxdur. Allah qarşısında hamı bərabərdir. Biz hamımız Adəmin övladlarıyıq, qardaşıq».

*Moizə – dinə aid nəsihətamiz nitq

Məkkə əhalisi islamı qəbul etdi. İslamı qəbul edənlərin sayı gündən-günə artdı və islam dini möhkəmləndi.

Beləliklə, Məhəmməd peyğəmbər öz tərəfdarları ilə birlikdə islam qanunları ilə idarə olunan dövlətin əsasını qoydu.

Sual və tapşırıqlar

1. Yəsrif şəhəri haqqında məlumatlardan hansı doğru deyil?

- a) Yəsrif ərəb şəhəri idi.
- b) Yəsrifdə müsəlmanları incidirdilər.
- c) Yəsrif qonaqpərvər şəhər idi.

2. Doğru və yanlış seçin. Yanlış düzəldin.

Hadisə	Cavab
Hicrət Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçməsidir.	doğru/yanlış
Məkkədə bütperəstlər müsəlmanları incidirdilər.	doğru/yanlış
Yəsrif şəhəri o zaman Mədinə adlanırdı.	doğru/yanlış
Müsəlman təqviminin tarix göstəricisi Məkkənin fəthindən başlayır.	doğru/yanlış
Yəsrif sakinləri Məhəmməd peyğəmbəri öz şəhərlərinə dəvət etdilər.	doğru/yanlış
Müsəlmanlar səkkizillik mübarizədən sonra qalib gəldilər və Mədinə şəhərinə daxil oldular.	doğru/yanlış

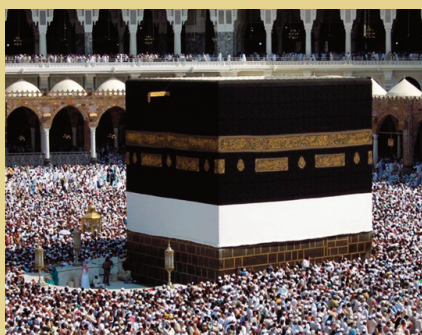
3. Məkkə şəhəri neçənci ildə fəth edildi?

- a) 622-ci ildə
- b) 628-ci ildə
- c) 630-cu ildə

4. «Məhəmməd peyğəmbərin həyatı» adlı esse yazın.

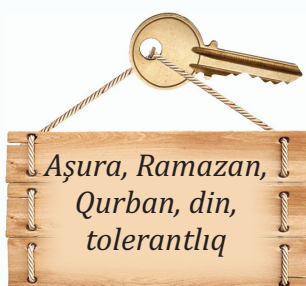
LAYIHƏ

13. AZƏRBAYCANDA DİN

Məkkə şəhərinə gedir, orada həcc mərasimini yerinə yetirirlər».

Ölkəmizdə islam dini ilə bağlı olan başqa hansı günlər qeyd olunur?

Ölkəmizdə islam dini ilə bağlı qeyd olunan gün və bayramlar.

Məhərrəm ayı hicri təqviminin ilk ayının adıdır. Ölkəmizdə hər il «məhərrəmlik» deyilən dini mərasim qeyd olunur. Məhərrəmlik mərasimi Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi Hüseynin və onun ailə üzvlərinin öldürülməsi ilə bağlıdır. Bu hadisə məhərrəm ayının onuncu günündə baş vermişdir və «Aşura» adlandırılır. Azərbaycanda həmin gün «Qan ver, həyat xilas et» çağırışı ilə ehtiyacı olan xəstələr üçün qan verməklə qeyd olunur.

Ramazan və Qurban bayramları müsəlmanların müqəddəs bayramlarıdır.

Ramazan hicri təqvimindəki on iki aydan birinin adıdır. İslam dininə etiqad edənlər inanırlar ki, bu dinin müqəddəs kitabı «Quran» Ramazan ayında nazil* olmuşdur.

Ramazan ayına «orucluq ayı» da deyirlər. Bu ay başlayandan bitənə qədər müsəlmanlar oruc tutmalıdırlar. Oruc tutanlar gündüz vaxtı qida qəbul etmirlər. Azərbaycanda Ramazan bayramı iki gün qeyd edilir.

Ölkəmizdə islam dini ilə bağlı qeyd edilən ikinci böyük bayram Qurban bayramıdır. Qurban bayramında müsəlmanlar Məkkə şəhərinə müqəddəs

* Zəvvar – müqəddəs yerləri ziyarət edən şəxs

* Nazil – dini etiqadlara görə Allah tərəfindən göydən enmə

Həcc ziyarətinə gedirlər. Bu bayramda hər bir imkanı çatan müsəlman qurban (dəvə, camış, inək, qoyun və keçi) kəsir, ətini ehtiyacı olanlara paylayır. Azərbaycanda Qurban bayramı da iki gün qeyd edilir.

Dini tolerantlıq nədir? İslam dini Azərbaycanda yayılmamışdan öncə burada əhali müxtəlif dinlərə etiqad edirdi. Sonralar əhalinin çox hissəsi islam dinini qəbul etdi.

Hazırda ölkəmizdə müxtəlif dinlərə etiqad edən insanlar yaşayır. Azərbaycanda müsəlmanların çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq, başqa dinlərə mənsub olanlara hörmətlə yanaşılır. Bu, Azərbaycan xalqının tolerantlığıdır.

İslam dini insanları sülhə, bərabərliyə çağırır. İslamın müqəddəs saydığı dəyərlərin çoxu yəhudi və xristian dinlərində də var. Öz həyatını bu dəyərlər üzərində quran insanlar yüksək mənəviyyata sahib olurlar. Belə insanların yaşadığı cəmiyyətdə hamı sülhə, əmin-amanlığa və düzlüyə can atır.

Hər bir insan çalışmalıdır ki, öz dinini gözdən salan hərəkətlər etməsin.

Sual və tapşırıqlar

1. Həcc mərasimi nə zaman icra olunur?

- a) Ramazan bayramı ərəfəsində
- b) Məhərrəm ayında
- c) Qurban bayramı ərəfəsində

2. «İslam dini ilə bağlı bayramlar ölkəmizdə necə qeyd edilir?» adlı mətn tərtib edin.

3. Müsəlmanlar Ramazan ayını başqa cür necə adlandırırlar? Fikrinizi izah edin.

4. Tolerant olmaq nədir?

- a) öz dinini başqa dinlərdən üstün tutmaq
- b) başqa dinləri qəbul etmək
- c) başqa dinlərə hörmətlə yanaşmaq

5. «Azərbaycan tolerant ölkədir» adlı esse yazın və təqdim edin.

LAYIHƏ

14. MÖVHUMATÇILIQ

İki rəfiqə alış-verişə getmək üçün görüşməyi planlaşdırmışdılar. Rəfiqələrdən biri zəng edib bildirdi ki, bu gün alış-verişə getməyəcək, çünki o, qapıdan çıxmaq istəyəndə qonşu ilə üz-üzə gəlib. Həmin qonşu ilə rastlaşanda onun işi düz gətirmir.

Rəfiqəsi bu sözə gülərək onu mövhumatçı adlandırdı.

Sizcə, o nə üçün rəfiqəsinə mövhumatçı dedi?

DƏRS 1

Mövhumat nədir? «Mövhumat» yanlış, həqiqətə uyğun olmayan təsəvvürlərdir. Bəzi insanlar mövhumatçı olurlar.

Məsələn, at nalının uğur gətirdiyinə inanan insanlar var. Onlar at nalını qapının üstünə asmaqla evlərinə və ailə üzvlərinə xoşbəxtlik gələcəyinə ümid edirlər.

Yonca bitkisi üçyarpaqlıdır. Nadir hallarda dördyarpaqlı yoncaya da rast gəlmək olur. Mövhumatçı insanlar belə yonca ilə rastlaşanda bunu uğur əlaməti hesab edirlər.

Bəzi insanlar 13 rəqəminin uğursuzluq, qara rəngin bədbəxtlik gətirdiyinə inanırlar. Bəziləri isə qarşidan keçən qara pişiyi uğursuzluq əlaməti hesab edirlər.

Həftənin birinci gününü «ağır gün» hesab edənlər, yaxud bir işdən danışanda «tək səbir» gəlsə, o işin nəticəsinin uğursuz olacağını düşünənlər də var.

Bütün bunlar, əslində, uydurmadır. Ona görə ki, hər uğursuzluğun səbəbi olur. Uşaq dərslərini yaxşı oxumursa, təbii ki, o, sınaq imtahanlarında yaxşı

nəticə göstərməyəcək. Uşağın sınaqlardan keçə bilməməsinin günahını qarşısına çıxan qara pişiyin üstünə atmaq olmaz. Hər hansı bir iş baş tutmayanda bunun əsl səbəbini araşdırmaq və o səbəbi aradan qaldırmaq lazımdır.

Sual və tapşırıqlar

1. Lüğətdən «mövhumat» sözünün sinonimi olan sözü tapın.
2. Bunlardan biri mövhumatdır.
 - a) zəkat vermək
 - b) bazar ertəsi səfərə çıxmamaq
 - c) nəzir vermək
3. «Mən nələri mövhumat hesab edirəm?» adlı mətn tərtib edin.

DƏRS 2

C.Məmmədquluzadə.
«Usta Zeynal» hekayəsi

Mövhumat və cəmiyyət. Mövhumatçılıq cəmiyyətin geri qalmasına səbəb olur. Əvvəllər bunu tək-tək insanlar başa düşür və mövhumatı aradan qaldırmaq üçün mübarizə aparırdılar.

Keçmişdə qızlar təhsildən kənarda qalırdılar. Azərbaycanda onların təhsil alması üçün dünyəvi məktəb yox idi. Həmin dövrdə yaşamış xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev millətin savadlanmasında qadının təhsilli olmasını vacib sayırdı. Buna görə də o, Bakıda qızlar üçün məktəb açmağı qərara aldı. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin bu xoş niyyəti mövhumatçı insanlar arasında böyük narahatlıq yaratdı. Onlar düşündülər ki, qızların təhsil alması islam dininə ziddir. Ona görə də Tağıyevə hədə-qorxu gəldilər, hətta onu öldürmək istədilər. Hacı Zeynalabdin onları bunun belə olmadığına inandırmaq üçün böyük islam ölkələrinə nümayəndələr göndərdi. Nümayəndələr həmin ölkələrin nüfuzlu din xadimlərindən imzalı, möhürlü sənəd gətirdilər ki, Quranda qızların təhsil almasına heç bir qadağa yoxdur.

Beləliklə, Hacı Zeynalabdin Tağıyev qızlar üçün məktəb açdı, həmin məktəbdə qızlar müxtəlif elmlərə yiyələndilər.

Qızlar məktəbində riyaziyyat dərsi

İndi ölkəmizdə qadınların təhsilinə xüsusi diqqət yetirilir, çünki cəmiyyətin inkişafı qadınların savadlı olmasından çox asılıdır.

Mövhumatçı olmağın insanlara yalnız zərəri var. Ona görə də mövhumatçılığa qarşı mübarizə aparmaq lazımdır.

Sual və tapşırıqlar

1. Cümləni tamamlayıb dəftərinizə köçürün.

Mövhumat səbəb olur.

2. Mövhumatçılar Hacı Zeynalabdin Tağıyevi nə üçün öldürmək istəmişdilər?

- a) çoxlu pulu olduğuna görə
- b) xeyriyyəçiliklə məşğul olduğuna görə
- c) qızların təhsil almasının tərəfdarı olduğuna görə

3. Mövhumatı həm də gerilik adlandırırlar. Sizcə, nə üçün? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

*C. Məmmədquluzadə.
«Dəllək» hekayəsi*

LAYIHƏ

SAĞLAM VƏ TƏHLÜKƏSİZ HƏYAT

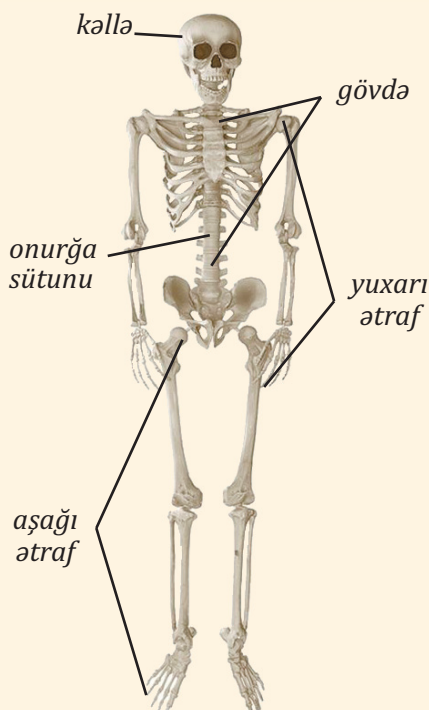
15. ONURĞA SÜTUNU

Səhər oturub qəlyanaltı edirsiniz. Sonra məktəbə yollanırsınız. Məktəbdə dərs başlayır və siz hər bir dərsdə 45 dəqiqə parta arxasında əyləşməli olursunuz. Dərstdən sonra yenə evə yollanırsınız. Nahar edir, oturub dərslərinizi hazırlayır, kompüterin qarşısında müxtəlif işlər görür, oyunlar oynayırırsınız. Sağlamlığınız üçün gün ərzində bütün fəaliyyətiniz boyu qamətinizi necə saxladığınıza diqqət etməlisiniz.

Qamətinizin sağlamlığınızla necə əlaqəsi var?

DƏRS 1

skelet, onurğa sütunu, yuxarı ətraflar, aşağı ətraflar, sümüklər, qabırğalar

İnsanın skeleti

İnsanın skeleti. Skelet orqanizm üçün dayaq rolunu oynayır. İnsanın skeleti kəllə, ətraflar və gövdə hissələrindən ibarətdir.

Kəllə skeletinə üz və beyin hissələri daxildir. Kəllənin skeleti insanın baş hissəsində olan beyin, qulaq, göz və bir sıra mühüm orqanları mühafizə edir.

Gövdənin skeleti onurğa sütunu, qabırğalar və sinə sümüklərindən ibarətdir.

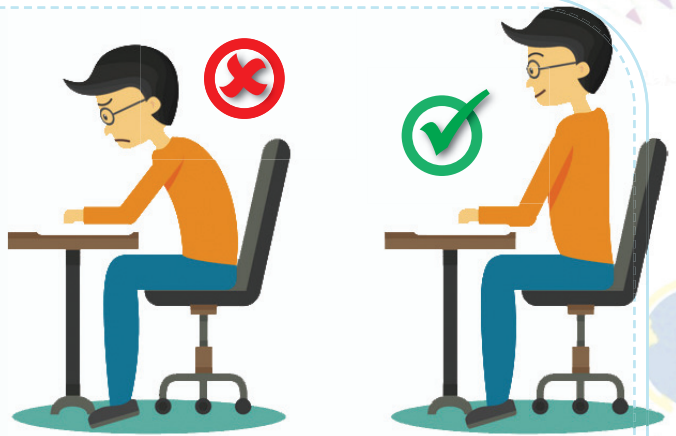
Ətrafların skeletinə yuxarı və aşağı ətrafların sümükləri daxildir. Yuxarı ətraflara qol və əl sümükləri, aşağı ətraflara qıç və ayaq sümükləri aiddir.

Qol və qıç sümükləri gövdəyə hərəkətli şəkildə birləşmişdir. Bunun sayəsində insan yeriyir, əl-qolunu işlədir və başqa hərəkətlər edir.

«Sağlamlıq oxu». Gövdə skeletinin əsasını onurğa sütunu təşkil edir. Kəllənin skeleti onun üzərində dayanır. Onurğa sütununun bütün orqanlarla əlaqəsi var. Həkimlər onu «sağlamlıq oxu» adlandırırlar, çünki onurğa sütununda problem olarsa, daxili orqanlarda, yəni ürəkdə, qaraciyərdə, bağırsaqlarda və digərlərində də problemlər yaranır. Onurğa sütununun zədələnməsi qamətimizə də təsir göstərir. İnsanın qaməti düzgün olanda bütün daxili orqanlar yerində rahat yerləşir və sıxılmaz. Məsələn, hamımız

bilirik ki, insan havasız, yəni oksigensiz yaşaya bilməz. Onurğa sütunu əyri olanda orqanizm oksigeni az alır, çünki nəfəsalma zamanı döş qəfəsi tam açıla bilmir. Bu, onurğa sütunu ilə bağlı çoxsaylı problemlərdən yalnız biridir.

Onurğa sütununu zədələnmələrdən qorumaq lazımdır. Xüsusilə kiçik yaşlarda onurğa sütununun düzgün inkişafına nəzarət edilməlidir.

Sual və tapşırıqlar

1. İnsan skeletinə aşağıdakılardan hansı aiddir?

- a) Bədəni soyuqdan qoruyur.
- b) Bədəni istidən qoruyur.
- c) Daxili orqanları mühafizə edir.

2. Cümləni tamamlayıb dəftərinizə köçürün.

İnsanın skeleti ibarətdir.

3. Cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

Skeletin hissələri	İbarətdir
kəllə	
gövdə	
ətraflar	

4. Onurğa sütunu insanın nəfəs almasında necə rol oynayır? Fikrinizi şərh edin və əyani olaraq göstərin.

5. Onurğa sütununun əyilməsinin hansı nəticələri ola bilər? Bu nəticələri sadalayın.

LAYIHƏ

DƏRS 2

Düzgün qamətə sahib olmaq üçün nə etməli?

Stulda, masa arxasında əyləşərkən bədəni və başı düz tutmaq lazımdır. Stulun oturacağı dizlərin səviyyəsində olmalıdır.

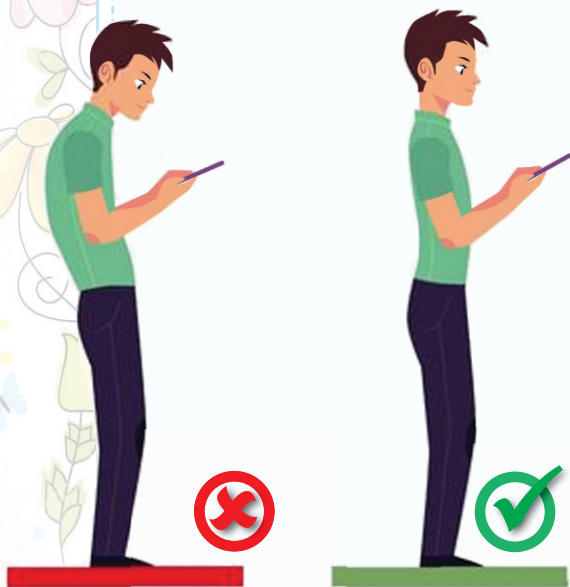
Yeriyərkən də qaməti düzgün saxlamaq lazımdır. Başı çox arxaya, yaxud qabağa əyib addımlamaq onurğa sütununun əyilməsinə səbəb olur. Belə yerləş vərdiş halına keçərsə, bu, onurğa sütununun qüsurlu olması ilə nəticələnər.

İnsan ayaq üstündə çox dayandıqda belində, çiyinlərində, başının arxasında yorğunluq hiss edir. Bunların qarşısını almaq üçün əlləri yuxarı qaldırmaq, arxaya əyilmək və dərindən nəfəs almaq lazımdır. Ayaq üstə yerinə

yetirilməli iş olduqda və ya uzun müddət növbədə dayanmalı olduqda hər 10 dəqiqədən bir bədənin vəziyyətini dəyişmək lazımdır. Mütləq ayaqlarınızın vəziyyətini dəyişin: yerinizdə addımlayın, pəncə üzərində qalxıb dabanınızı qaldırın.

Yatarkən hündür yastıqlardan istifadə etmək onurğa sütununun əyilməsinə səbəb olur.

Ağır yükü imkan olduqca hissələrlə, hər iki əldə daşımaq məsləhətdir. Ağır bir şey qaldırdıqda dizləri əymək lazımdır. Uzun məsafələrə yükü bel çantasında daşımaq məsləhətdir.

Düzgün olanları seçin. Düzgün hesab etmədiklərinizi izah edin.

1

2

3

4

7

8

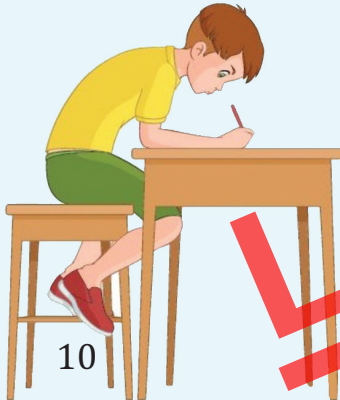
5

6

9

10

11

16. İNSANIN DAXİLİ ORQANLARI

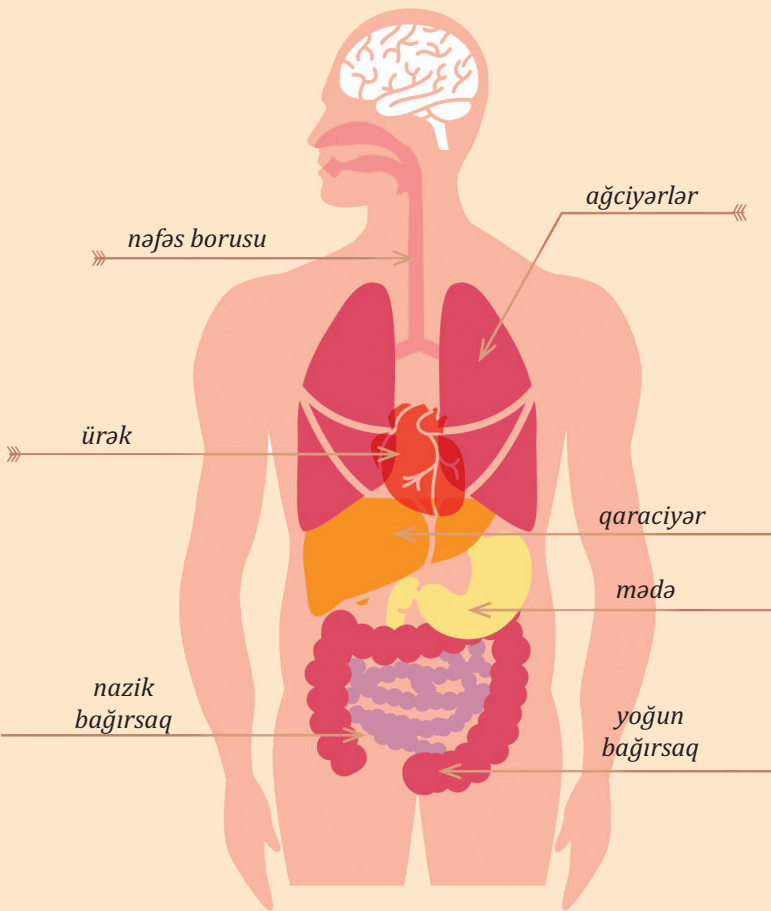
Ülkər maraqlı bir nağıl oxumuşdu. Nağılın qəhrəmanları insanın orqanları: Ürək, Böyrəklər, Qaraciyər və başqaları idi. Onlar öz aralarında mübahisə edirdilər ki, orqanizmdə hansı daha mühüm yer tutur. Hər orqan özünü tərifləyib gördüyü işdən danışdı. Ülkər onların mübahisəsindən anladı ki, orqanizm üçün bütün orqanlar vacibdir.

Bəs daxili orqanlarımız hansı işləri görür?

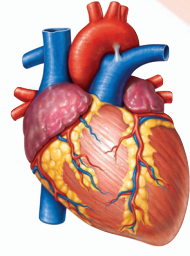
İnsan orqanizmi çoxlu funksiyalar yerinə yetirən orqanlardan ibarətdir. Bu orqanların bir qismi bədən boşluğunda yerləşir. Bunlara daxili orqanlar deyilir. İnsanın sağlamlığı daxili orqanlarının sağlamlığından asılıdır.

Skelet insanın daxili orqanlarını kənar təsirlərdən mühafizə edir. Bədəndəki yerindən asılı olaraq döş və qarın boşluğu orqanları vardır. Döş boşluğunda ürək və ağciyərlər, qarın boşluğunda qaraciyər, böyrəklər, mədə, bağırsaqlar və digər daxili orqanlar yerləşir. İnsanın hər bir orqanında qan damarları və sinirlər vardır.

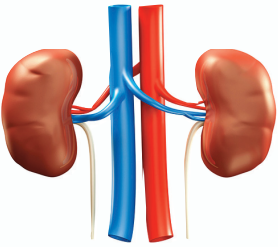
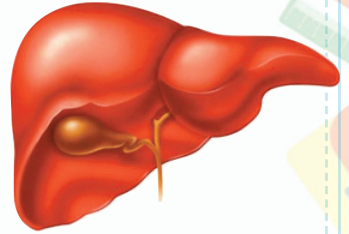
İnsanın daxili orqanları

Ürək – yığılıb-açılan orqandır. Ürəyin fəaliyyəti nəticəsində qan bədəndə dövran edir. Ürək yığılanda qanı damarlara vurur. Damarlar isə qanı bədənə hər yerinə daşıyır.

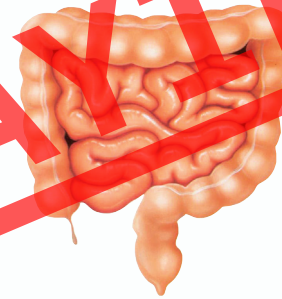
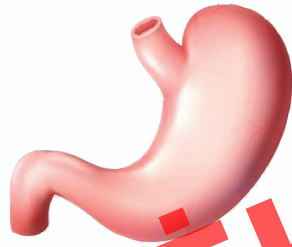
Ağciyərlər – tənəffüs orqanıdır. Bədəndə hərəkət edən qan ağciyərlərdən keçir. Nəfəs alıb-verdikcə zərərli qazlar ağciyərlər vasitəsilə orqanizmdən xaric olunur və qanın tərkibi oksigenlə zənginləşir.

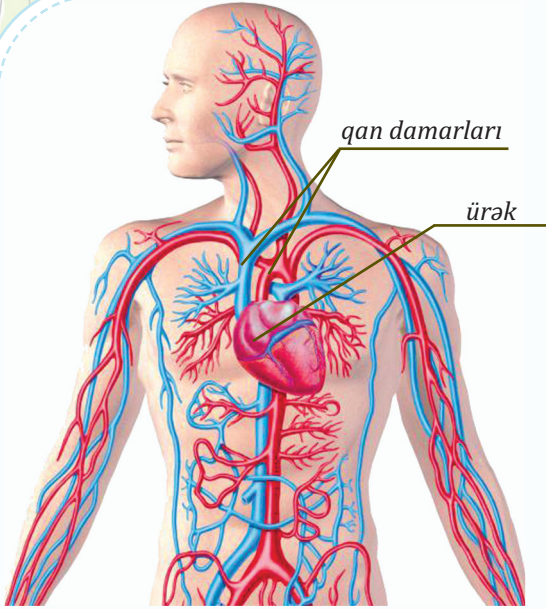
Qaraciyər – qoruyucu, nəzarətedici orqandır. Qaraciyər orqanizmi qidaların zərərli təsirlərindən mühafizə edir. Qanda şəkərin miqdarını tənzimləyir, orqanizmi zəhərli maddələrdən və infeksiyalardan qoruyur. Qaraciyər işini yaxşı görə bilməyəndə orqanizm xəstələnir.

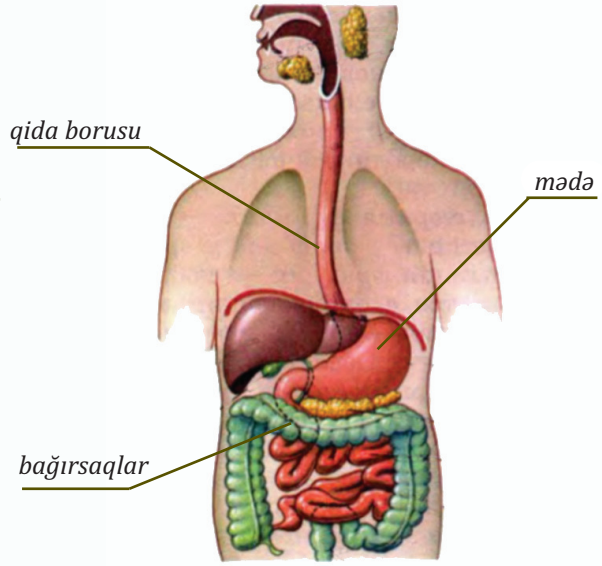
Böyrəklər – orqanizmdə süzgəc rolunu oynayır. Bədəndə hərəkət edən qan böyrəklərdən keçərkən süzülür. Qanın tərkibində olan zərərli maddələr və artıq su orqanizmdən çıxarılır.

Mədə və bağırsaqlar – həzm orqanlarıdır. Qida ağızda çeynənib udulur, yemək borusu vasitəsilə mədəyə ötürülür, mədədə həzm prosesindən keçir. Sonra həzm prosesi bağırsaqlarda davam edir. Qidanın tərkibində olan maddələr bağırsaqdan qana sorulur. Qan isə bu maddələri bütün bədənə daşıyır.

Qan-damar sistemi

Həzm sistemi

Sual və tapşırıqlar

1. İnsanın əsas daxili orqanları hansılardır? Onları sadalayın.

2. Bunlardan biri mədənin funksiyasına aiddir.

- a) Qida mədədə həzm olunur.
- b) Qida mədədən qana sorulur.
- c) Qida mədədə zəhərli maddələrdən təmizlənir.

3. Aşağıdakılardan biri düz deyil.

- a) Qaraciyər orqanizmi qidaların zərərli təsirlərindən mühafizə edir.
- b) Qan böyrəklərdən keçərkən süzülür və zərərli maddələrdən təmizlənir.
- c) Böyrəklər orqanizmi oksigenlə təmin edir.

4. Uyğunluğu müəyyən edin.

Döş boşluğunda yerləşir

böyrəklər

qaraciyər

ürək

mədə

ağciyərlər

bağırsaqlar

Qarın boşluğunda yerləşir

5. Cümlələri tamamlayıb dəftərinizə köçürün.

- 1) Orqanizmdə hərəkət edən qan ağciyərlər və böyrəklərdən keçərək
- 2) Qida bağırsaqlarda

17. ORQANİZMİ NECƏ QORUMALI?

Hər gün səhər gimnastikası etmək, bədəni yaş dəsmalla silmək, yatmadan öncə təmiz havada olmaq insanın orqanizmini xəstəliklərə qarşı dözümlü edir. Bu, insanın əhvali-ruhiyyəsinə müsbət təsir göstərir.

Orqanizmi virus və bakteriyalardan da qorumaq lazımdır. Bunun üçün gigiyena qaydalarına əməl etmək vacibdir. Sağlamlığımızı qorumaq üçün diqqət etməli olduğumuz başqa amillər də var.

Bu amillər hansılardır?

Su. Qidalanma mədəniyyəti. İstirahət. İnsan bədəninin çox hissəsi sudan ibarətdir. İnsan sutka ərzində xeyli su itirir. Bu itkinin yerini doldurmaq lazımdır, əks halda orqanizmdə müxtəlif xəstəliklər baş verər. Təbii ki, çox soyuq su içmək olmaz. Tərli halda soyuq su içmək insanı xəstələndirir.

Qidalanmanın da sağlamlıq üçün böyük əhəmiyyəti var. Hər gün nizamlı olaraq üç dəfə yemək lazımdır, ancaq çox yemək olmaz. Çoxlu qida qəbul etdikdə həzm orqanları yüklənir. Belə hallar tez-tez təkrar olunduqda orqanizmdə müxtəlif xəstəliklər yaranır.

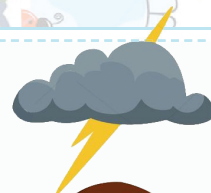
Bəzi qidalardan mümkün qədər az istifadə etmək lazımdır. Məsələn, fast-fud adlandırdığımız ayaqüstü yeməklər, qazlı, şirin sular çox istifadə edildikdə insanın sağlamlığına ciddi ziyan vurur.

Gün ərzində çoxlu su içmək yaxşı olar.

DƏRS 1

düzgün
qidalanma, su
içmək, fastfud,
əsəb, yorğunluq

Qidanı normal şəraitdə, tələsmədən, süfrə arxasında qəbul etmək lazımdır. Yorulanda mütləq dincəlmək lazımdır. Yorğun insan əsəbi olur, hər xırda şeyə görə hirsələnir. Əsəbiləşmək də sağlamlığa zərərliidir.

Sual və tapşırıqlar

1. Cümləni tamamlayıb dəftərinizə köçürün.

Su içməyin orqanizm üçün böyük əhəmiyyəti var, çünki

2. Aşağıdakılardan hansı gərginliklə bağlı deyil?

- a) həyəcan
- b) stres
- c) rahatlıq

3. Xüsusiyyətlərin nəyə aid olduğunu tapın.

yeməkdir; tez hazırlanır; çox zaman ayaqüstü yeyilir; gənclər daha çox istifadə edir; sağlamlığa ziyan vurur; əldə etmək asandır

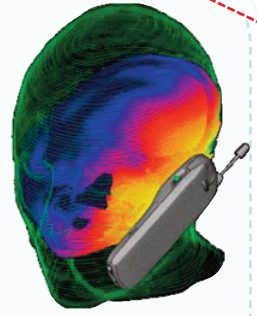
4. Sizcə, orqanizmin sağlamlığını qorumaq üçün daha nələrə diqqət etmək lazımdır? Bu haqda mətn tərtib edin.

5. Cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

Mən bədənimi möhkəmləndirmək üçün nə edirəm?		
Səhər	Günorta	Axşam

Mobil telefon və kompüterdən istifadə. Mobil telefonla çox danışmaq, ondan oyuncaq kimi istifadə etmək yaxşı deyil. Mobil telefonlar böyüklərə nisbətən uşaqlara daha çox ziyan vura bilər, çünki uşaqların kəllə sümüyü nazikdir, beyni hələ inkişafdadır.

Mobil telefondan istifadə zamanı şüalanma

Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində 12 yaşa qədər uşaqların mobil telefondan istifadə etməsinə qadağa qoyulub.

Mobil telefonlardan istifadə edərkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməlidir:

- Mobil telefonla mümkün qədər az danışmaq lazımdır.
- Yatarkən mobil telefonu yastığın altına qoymaq olmaz.
- Daxili orqanları şüalanmadan qorumaq üçün mobil telefonu paltarın cibinə qoymaq olmaz. Onu çantada daşımaq daha təhlükəsizdir.
- Elektrik şəbəkəsinə qoşulu olanda telefondan istifadə etmək düzgün deyil.

– Evdə mobil telefonu söndürmək və ev telefonundan istifadə etmək daha yaxşı olar.

Elə insanlar var ki, kompüterin qarşısında saatlarla vaxt keçirirlər. Bəziləri hətta qidanı da monitor qarşısında qəbul edirlər. Monitor qarşısında uzun müddət hərəkətsiz dayanmaq əzələ, sümük, sinir və damarların həddindən artıq gərilməsinə səbəb olur. Bu cür hallar orqanizmin zəifləməsinə və həzm sisteminin pozulmasına gətirib çıxarır.

Kompüter qarşısında uzun müddət oturmaq gözlərə də təsir edir. Gözdə qızarma, qaşınma, yaşarma, ağrı kimi problemlər yaranır. Gözləri kompüterin mənfi təsirindən qorumaq üçün monitorun ekranı çox parlaq və çox tünd olmamalıdır.

Kompüter olan otağın havasını tez-tez dəyişmək lazımdır. Kompüteri yataq otağına qoymaq düzgün deyil.

Kompüterdən çox istifadə etmək insanda kompüter asılılığı yarada bilər. Bu, insanlarla canlı ünsiyyətin azalmasına səbəb olar. İnsan bir qədər sonra tənhaləşə, özünə qapana bilər.

Sağlamlığının qayğısına qalan hər kəs bu tövsiyələrə əməl etməlidir.

Sual və tapşırıqlar

1. Mobil telefon uşaqların orqanizmi üçün nəyə görə təhlükəli hesab olunur?

- a) Mobil telefon uşaqların təhsildən yayınmasına səbəb olur.
- b) Uşaqlara mobil telefon almaq ailə büdcəsinə ziyan vurur.
- c) Uşaqların kəllə sümüyü böyüklərə nisbətən nazikdir.

2. «Telefonla uzun müddət danışmağın ziyanları» adlı siyahı tərtib edin.

3. Telefonu harada daşımaq daha təhlükəsizdir?

- a) cibdə
- b) əldə
- c) çantada

4. «Mən sağlamlığımı qorumaq üçün mobil telefon və kompüterdən necə istifadə edirəm?» adlı cədvəli işləyin və təqdim edin.

Mobil telefon	Kompüter

18. İLK TİBBİ YARDIM

Uşaqlar qaçmağı, atılıb-düşməyi, hərəkətli oyunları çox sevirlər. Belə əyləncələr zamanı onlar yüngül zədələr ala bilirlər. Evdə çay süzərkən, çörək, meyvə doğrayarkən ehtiyatsız davranmaq müxtəlif zədələr almaqla nəticələnir. Zədələr cürbəcür olur: kəsiklər, sıyrılma, yanığ və s. Uşaqlarla oyun oynayarkən bacı-qardaşlarınız, yoldaşlarınız, özünüz bu cür zədələr ala bilərsiniz və yaxınlıqda böyüklərdən heç kim olmaya bilər.

Belə vəziyyətdə siz necə hərəkət etməlisiniz?

Zədə alarkən vəziyyətdən müstəqil çıxmağı bacarmalısınız. Bunu etmək üçün isə mütləq ilk tibbi yardım qaydalarını bilməlisiniz.

Kəsiklər və sıyrılmış yaralar. Kəsiklər və sıyrılmalar

zamanı yaranı axar suda yumaq, onun üstünə yapışmış qırıntıları pambıq, yaxud salfetlə təmizləmək lazımdır. Yara dərin deyilsə, ona yod məhlulu, ya da spirt vurulmalıdır.

Bundan sonra onun üstü yara bandı ilə bağlanmalıdır.

Hətta ən kiçik yara da insanın həyatı üçün təhlükə mənbəyi ola bilər. Yaraya toxunan hər şey steril, yəni mikrobsuz olmalıdır, çünki cürbəcür mikroblar yara vasitəsilə orqanizmə daxil ola bilər.

Bəzən yüngül yaralarda da qanama ola bilər. Bu zaman qorxmaq lazım deyil. Sadəcə binti, yaxud pambığı yaranın üstünə qoyub sıxmaq və bir neçə dəqiqə saxlamaq qanaxmanı dayandırır.

Sarğı. Sarğı da yaranı mikroblardan və kənar təsirlərdən qoruyur, qanaxmanı dayandırır. Sarğı qoymaq üçün tənzipdən və pam- bıqdan istifadə edilir.

Sarğı necə qoyulur?

DƏRS 1

yara, zədə, kəsik,
yara bandı, sarğı

Yaranın üzərinə əvvəlcə steril tənzif, sonra isə pambıq qoyulur. Bint sağ əldə saxlanılır, sarğı isə sol əllə tutulur, sonra bint soldan sağa doğru sarınır.

Əvvəlki iki sarğı ikiqat, yəni üst-üstə qoyulur, sonrakı sarğılar biri digərinin yarısını tutmaqla davam etdirilir. Sarğının son dolağını sarıyandan sonra bintin ucunu ortadan iki yerə bölərək düyünləyirlər. Düyün yaranın üstünə düşməməlidir. Ələ sarğı qoyarkən barmaqların uclarını sarğının içinə salmaq lazım deyil. Sarğı qanı dayandırmaq üçün qoyulmursa, o zaman binti bərk çəkmək olmaz. Çox boş sarımaq da sarğının öz-özünə açılmasına səbəb ola bilər.

Sual və tapşırıqlar

1. Yaraya yara bandı qoyulana qədər görülməli olan işləri ardıcılıqla sıralayın.

- 1) yaraya yod məhlulu, ya da spirt vurmaq
- 2) yaraya yapışmış qırıntıları pambıq, yaxud salfetlə təmizləmək
- 3) yaranı axar suda yumaq

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətindən istifadə edərək «steril» sözünün mənasını tapıb yazın.

3. Cümləni tamamlayıb dəftərinizə köçürün.

Yaraya qoyulan sarğı steril olmalıdır, çünki..... .

4. Sarğı qoymaq üçün zəruri olan vasitələri seçib söyləyin.

spirt, yara bandı, pambıq, əlcək, bint, vazelin

5. Sarğı hansı məqsədlə qoyulur? Fikrinizi şərh edin.

LAYIHƏ

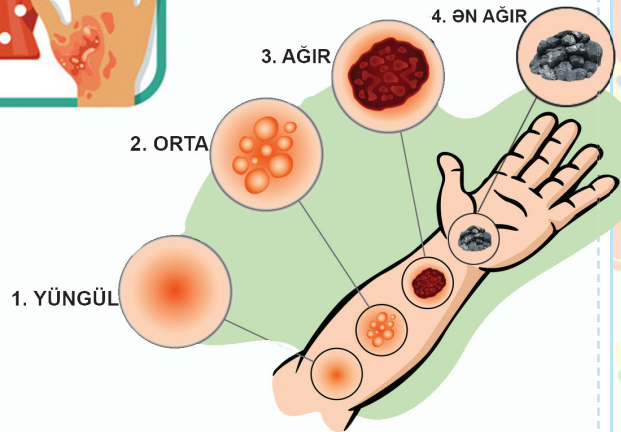
Yanıqlar və digər zədələr. Bəzən müxtəlif səbəblərdən dəridə yanıqlar əmələ gəlir, dəri qızarıb şişir və göynəyir.

Yayda çimərlikdə və ya açıq havada çox qalanda dəridə Günəş yanıqları əmələ gələ bilər.

Siz çay süzərkən də əlinizi yandıra bilərsiniz.

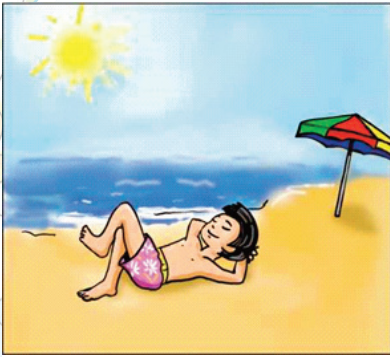
Yanıqlar dərəcəsinə görə müxtəlif olur: yüngül, orta, ağır və ən ağır.

Yanıq zədəsi aldıqda dərhal yanıq yerini soyuq suyun altına tutub 15–20 dəqiqə saxlamaq lazımdır. Bu, göynəməni sakitləşdirir. Yüngül yanıqlarda yanıq yerinə xüsusi məlhəm çəkirlər ki, dəri quruyub daha da bərk göynəməsin. Yanıqdan əmələ gələn suluqlara toxunmaq olmaz. Onları yalnız həkim

kəsə bilər, çünki suluqlar kəsildəndən sonra dərinin açıq qalmış yerində mikroblar infeksiya yarada bilər.

Bəzən ehtiyatsız hərəkət etdikdə ayaq burxulur. Bu zaman sümükləri birləşdirən bağlar və əzələlər dartılıb gərilir, ayaq şişir və şiddətli ağrılar baş verir. Belə hallarda ilk yardım olaraq ağrıyan yerə buz qoymaq şişkinliyi və ağrıyı azaldır. Əgər əlinizin altında buz yoxdursa, dəsmal soyuq su ilə ısladılıb zədələnmiş yerə qoymaq və həkimə müraciət etmək lazımdır.

İstivurma və günvurma da həyat üçün təhlükəlidir. Uzun müddət isti yerdə, məsələn, hammamda qalanda istivurma, Günəş şüalarının altında çox qaldıqda isə günvurma baş verir. Bu

zaman yüksək temperatur orqanizmə təsir edib onun fəaliyyətini pozur. İnsanda baş ağrısı, başgicəllənmə, ürəkbulanma və qusma olur. Belə hallarda xəstəni sərin yerə aparmaq, paltarının yaxasını açmaq, su içirtmək, başına və sinəsinə yaş dəsmal qoymaq lazımdır.

Yardım etmək üçün, ilk növbədə, özünüzü itirməməli, təmkinlə hərəkət etməlisiniz. Əgər qorxub özünüzü itirsəniz, ilk tibbi yardım qaydalarını öyrənsəniz də, heç kimə kömək edə bilməyəcəksiniz.

Sual və tapşırıqlar

1. Dəridə yanıqlar yarada bilən amilləri və yanıq zədələri almağın səbəblərini göstərin.

2. Cədvəli dəftərinizdə çəkib şəkillərə əsasən tamamlayın.

Yanıqlar	Xüsusiyyətləri
Yüngül	
Orta	
Ağır	
Ən ağır	

3. Cümləni tamamlayıb dəftərinizə köçürün.

Yanıq zamanı əmələ gəlmiş suluqları kəsmək olmaz, çünki..... .

4. Ayaq burxulanda ilk yardım nədən ibarət olur?

- Ayağa dərhal sarğı qoyulur.
- Ağrıyan yerə yod vurulur.
- Ayağa buz, yaxud soyuq suda isladılmış dəsmal qoyulur.

5. İstivurma və günvurmanın fərqiini söyləyin.

6. İsti vurmuş insana necə yardım göstərmək olar?

19. MƏİŞƏT QƏZALARI

Fuad küçədə uğultulu, zil səs eşidib tez pəncərəyə tərəf qaçdı. Həyətdə üstündə «FHN» yazılmış iri, qırmızı bir maşın dayanmışdı. Qonşular yığışib həyəcanla nə barədə isə danışdılar. Fuadın anası da onların arasında idi.

Maşından düşən sarı geyimli yanğınsöndürənlər cəld işə başladılar. Onlar yanğını söndürüb gedəndən sonra Fuadın anası evə gəldi və qonşu binada yanğın baş verdiyini söylədi. Məlum oldu ki, qadın paltarı ütüləyəndən sonra ütünü elektrik xəttindən ayırmağı unudub. Həddindən artıq qızan ütü yanğına səbəb olub.

Yanğınsöndürənlər vaxtında gəlməsəydilər, nə baş verə bilərdi?

Elektrik cihazları ilə davranış qaydaları. Həyatımızı elektriksiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Elektrik insanların həyatını çox yüngülləşdirib. Onun sayəsində küçə, park və meydanlar gecələr də gündüz kimi işıqlı olur. Elektrik avadanlıqları məişətimizi asanlaşdırır, lakin ehtiyatsız davranıqda bu avadanlıqlar həyat üçün çox təhlükəli olur.

Məsələn, aşağıdakı hallar yanğınlara və ya elektrik vurmaları ilə nəticələnə bilər:

- batareya ilə işləsə də, müxtəlif elektrik cihazlarından vanna otağında istifadə etmək;
- yaş əllə elektrik naqilinə və elektrik cihazlarına toxunmaq.

Küçədə, yolda qırılıb düşmüş naqilə rast gələndə qətiyyənlə ona toxunmaq olmaz. Bu, həyat üçün təhlükəli ola bilər.

Qaz cihazları ilə davranış qaydaları.

Qaz cihazları ilə ehtiyatlı davranmaq lazımdır. Uşaqlar bu cihazlardan böyüklərin nəzarəti altında istifadə etməlidirlər.

Bəzən insanlar islanmış corab, əlcək və digər geyimləri qurutmaq üçün qaz cihazlarının üstündən asırlar. Bu, çox təhlükəlidir.

Əgər evdə böyüklər sizə çaydanı doldurub qaynatmağı tapşırsalar, heç vaxt çaydanı ağzınadək doldurmayın. Əks halda su qaynayanda daşib odu söndürər. Bu zaman qaz açıq olduğu üçün sızib mənzilə dolar və partlayış baş verər. Qaz sızması həm də zəhərlənməyə səbəb ola bilər.

Tək olduğunuz zaman mənzilə daxil olarkən qaz iyi gəlib-gəlmədiyinə diqqət edin. Qaz iyi hiss etdikdə elektrik cihazlarını şəbəkəyə qoşmayın, qoşulu cihazları şəbəkədən ayırmayın, işığı yandırıb-söndürməyin. Dərhal pəncərələri açın və telefonla 104 nömrəsini yığib qəza xidmətinə müraciət edin.

Bu qaydaları hər bir insan bilməli və mütləq onlara əməl etməlidir.

Sual və tapşırıqlar

1. «Uşaqlar və qaz cihazlarından istifadə qaydaları» adlı mətn tərtib edin.
2. Elektrik cihazlarından istifadə qaydasının pozulması ilə bağlı cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

Qayda pozuntusu	Bu zaman nə baş verir?
Metal əşyaları elektrik cihazlarının içərisinə salmaq	
	Həddindən artıq qızma nəticəsində cihazın hər hansı detallı sıradan çıxır və xarab olan cihaz təhlükəli olur.
Naqili zədələnmiş elektrik cihazlarından istifadə etmək	

3. Mətndəki şəkildə təsvir olunan hadisəni izah və şərh edin.
4. Qazla bağlı nasazlıq baş verərsə, 104 nömrəsindən başqa, daha hansı nömrəyə zəng vurmaq olar?

20. YOL HƏRƏKƏTİ QAYDALARI

Hazırda Azərbaycanın şəhər və rayonlarında avtomobillərin sayı çoxalmışdır. Yol hərəkəti qaydaları olmasa, qəzaların sayı artar, yollarda tıxaclar yaranar. Sürücülər, piyadalar və sərnəşinlər hər biri öz üzərinə düşən vəzifəni bilmədən qaydalara əməl edə bilməzlər. Məsələn, sürücülər nəqliyyat vasitəsini idarə etmək üçün imtahan verirlər. Bu imtahanda onların yol hərəkəti qaydalarını necə bilməsi yoxlanılır. İmtahandan keçə bilməyənlərə sürücülük vəsiqəsi verilmir. Piyadaları və sərnəşinləri isə imtahan etmirlər. Buna baxmayaraq yol hərəkəti qaydalarını öyrənmək və onlara əməl etmək piyadaların və sərnəşinlərin vəzifəsidir.

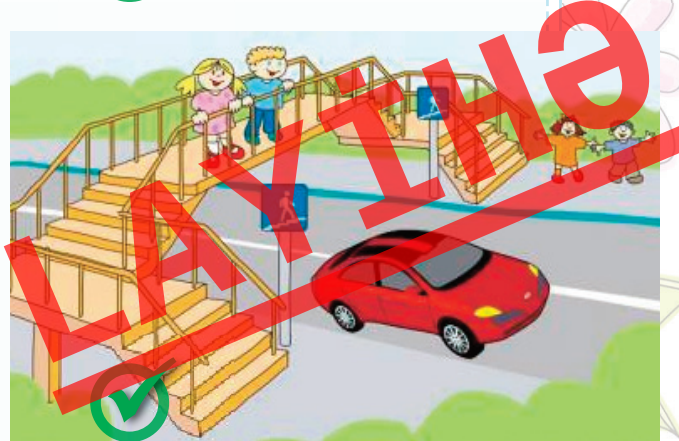
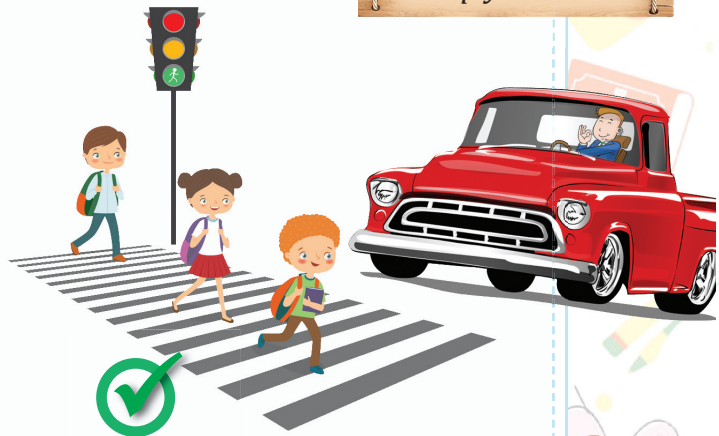
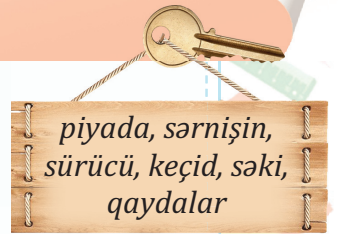
Bəs piyadalar və sərnəşinlər nələrə əməl etməlidirlər?

Yol hərəkəti qaydalarının əhəmiyyəti. Yol hərəkəti qaydaları insanların təhlükəsizliyi üçündür. Şəhərdə əhali daha çox şəhərdaxili avtobuslardan istifadə edir. Nəqliyyat çox olan şəhərlərdə bu qaydalar olmadan hərəkət etmək mümkün deyil. Sürücülərin və piyadaların yol hərəkəti qaydalarına əməl etməsi mədəni həyat tərzinin göstəricilərindən biridir.

İnsanların həm piyada, həm də sərnəşin kimi əməl etməli olduğu qaydalar vardır.

Piyadalar. Piyadaların əməl etməli olduğu qaydalar aşağıdakılardır:

- səki ilə hərəkət etməlidir;
- küçələri piyada keçidləri ilə keçməlidir;
- avtobusu yalnız dayanacaqlarda gözləməlidir;
- avtobusa minmək üçün yolun hərəkət hissəsinə yalnız avtobus dayandıqdan sonra çıxmalıdır;

- nəqliyyat vasitəsindən düşdükdən sonra ləngimədən səkiyə çıxmalıdır;
- işıqforun işarəsinə əməl etməlidir;
- yolun hərəkət hissəsinə çıxmazdan əvvəl yaxınlaşan nəqliyyat vasitəsinin olmadığını yəqin etməlidir.

Sərnişinlər. Sərnişinlərin əməl etməli olduğu qaydalar aşağıdakılardır:

- Hərəkət vaxtı sürücünün diqqətini yayındırmaq olmaz.

– Hərəkətdə olan avtobusun içərisində gəzmək olmaz. Əyləşmək, yaxud bir yerdə dayanıb tutacaqdan yapışmaq lazımdır.

Bu qaydalara əməl etdikdə insanlar öz həyatlarını qorumaqla yanaşı, həm də yol-nəqliyyat qəzalarının baş verməsinin qarşısını ala bilərlər.

Sual və tapşırıqlar

1. Cümləni tamamlayıb dəftərinizə köçürün.

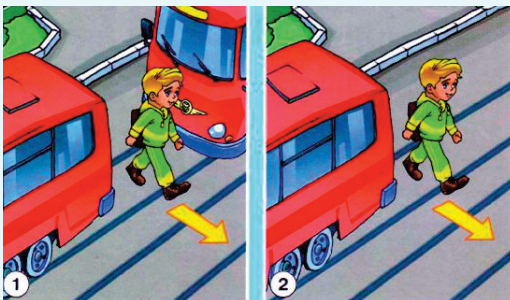
Yol hərəkəti qaydalarına əməl etmək mədəni həyatın göstəricilərindən biri hesab edilir, çünki.....

2. Piyadanın vəzifələri nədən ibarətdir?

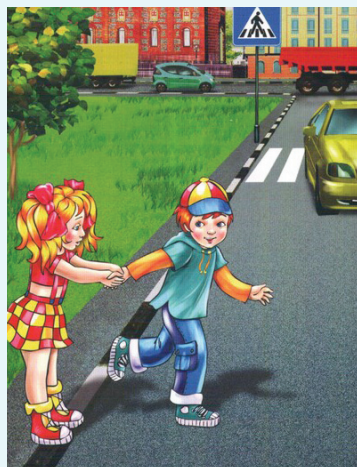
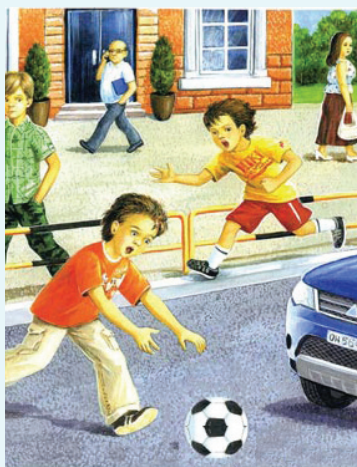
3. Sərnişinlər nəqliyyatda necə davranmalıdırlar?

4. Yol hərəkəti qaydalarına əməl etməməyin həm piyadalar üçün, həm də sərnişinlər üçün nəticələrini yazın.

5. Hansı şəkildə uşaq keçid qaydalarını pozmur? Fikirlərinizi izah edin.

6. Qaydaları pozan uşaqların hərəkətlərini şərh edin.

Məktəblilər üçün yol hərəkəti
qaydaları. «Məktəb yolu» (YouTube)

21. FÖVQƏLADƏ HAL

Bəzən böyük müəssisələrdə baş verən qəzalar nəticəsində ətraf mühitə və insanlara ciddi ziyan dəyir. Təbiət hadisələri də adi haldan çıxıb dağıntılar yarada bilir. Belə vəziyyətə fəvqəladə hal deyilir. Elə «fəvqəladə» sözünün mənası da «qeyri-adi» deməkdir.

Müasir dövrdə hansı fəvqəladə hallar baş verir?

Texnogen xarakterli fəvqəladə hallar.

Müasir dövrdə güclü partlayışlara səbəb olan nüvə silahları və zəhərli maddələr yayan kimyəvi silahlar mövcuddur. Bu silahların işlədilməsi böyük dağıntılara və insan tələfatına səbəb ola bilər. Ona görə də insanlar müharibələrin təhlükəsini dərk edir və onun qarşısını almağa çalışırlar.

DƏRS 1

texnogen qəza, nüvə silahı, kimyəvi silah, radioaktiv maddə, sel, daşqın

Zəhərli kimyəvi maddə

Sülh şəraitində də bəzən partlayışlar, zəhərli maddələrin ətraf mühitə yayılması halları baş verir. Bu necə olur?

Kimyəvi maddələrlə işləyən müəssisələrdə qəza baş verərsə, boruların, anbarların, nəqliyyat vasitələrinin zədələnməsi nəticəsində ətraf mühitə kimyəvi maddələr yayıla bilər. Belə olanda kimyəvi zəhərlənmə sahələri yaranır. Bu da insanların, heyvanların və bitkilərin zə-

hərlənməsinə gətirib çıxarır.

Atom elektrik stansiyası deyilən xüsusi müəssisələrdə elektrik enerjisi hasil edilir. Belə müəssisələrdə qəza baş verdikdə də fəvqəladə hal yaranır. Radioaktiv maddələr* olduqca geniş sahələrə yayılaraq ətraf mühiti zəhərləyir. Zəhərlənmiş ərazilərdə ağaclar

Nüvə enerjisindən istifadə edən güclü gəmilər qalınlığı iki metrə çatan buzları sındırır və üzür.

Kosmik raketlər nüvə enerjisinin köməyi ilə Yer in atmosferini yarıb kosmosa çıxır.

* Radioaktiv maddə – şüalanma yaradan maddə

on illərlə bar vermir, insanlar ağır xəstəliklərə tutulurlar.

Təbii xarakterli fəvqəladə

hallar. Fəvqəladə hallar yalnız kimyəvi və radioaktiv maddələrin dağılması ilə bağlı deyil. Təbii fəvqəladə hadisələr də insanlar üçün böyük çətinliklər yarada bilər. Məsələn, şiddətli leysan yağışları, dolu, sel, daşqınlar, zəlzələ, torpaq sürüşməsi və başqa təbii fəlakətlər nəticəsində insanlar həlak olur, yüzlərlə yaşayış evi və digər tikililər dağılır və ya ciddi zədələnir. Belə hallarda dövlət təsərrüfatına və əhaliyə külli miqdarda maddi ziyan dəyir.

Sual və tapşırıqlar

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətindən «fəvqəladə» sözünün mənasını tapıb yazın.
2. Fəvqəladə hallar hansı səbəblərdən yaranır?
3. Mətnin sonundakı iki şəkildə hansı təbii fəvqəladə hallar təsvir olunmuşdur?

4. Atom elektrik stansiyalarında qəza baş verməsinin təhlükəsini şərh edin.

5. «Təbii fəlakətlər və onların vurduğu ziyanlar» adlı cədvəl tərtib edin.

Təbii fəlakət	Vurduğu ziyan

Fövqəladə hallarda necə davranmalı? Nüvə partlayışları çox təhlükəlidir. Nüvə partlayışı olan yerdə həyat, demək olar ki, məhv olur.

Kimyəvi maddələrlə zəhərlənmə də çox təhlükəlidir. Bu zaman insanlar arasında zəhərlənmə, boğulma kimi hallar baş verir. Kimyəvi maddələr tənəffüs

yollarını, dərinə və gözü qıcıqlandırır. Orqanizmdə kəskin ağrılar başlayır, öskürək, qusma, nəfəs çatışmazlığı, gözlərdə yaşarma əmələ gəlir.

Bioloji silahlarda müxtəlif yollu-xucu xəstəliklərin törədicilərindən istifadə edilir. Belə silahlar

partladıldıqda ətrafa xəstəlik törədən mikroblar, parazit qurdlar yayılıb əhalini xəstələndirir.

Radioaktiv və zəhərli kimyəvi maddələr xüsusi simvollarla işarə edilir. Bu işarələr qoyulmuş yerlərdə insanlar çox ehtiyatlı olmalıdırlar.

Fövqəladə hal baş verərkən həyəcan signalı verilir. Həyəcan signalı eşidilərkən dərhal televizoru açmaq lazımdır. Həmin vaxt televizorda və internetdə fəvqəladə vəziyyət və həmin vəziyyətdə necə davranma qaydaları barədə Fəvqəladə Hallar Nazirliyi orqanının məlumatları verilir. Bu məlumatları diqqətlə dinləmək və onların göstərişlərinə uyğun hərəkət etmək lazımdır.

DƏRS 2

kimyəvi zəhərlənmə,
radiasiya, bioloji silah,
fəlakət zonası, bərpa
işləri

radiasiya

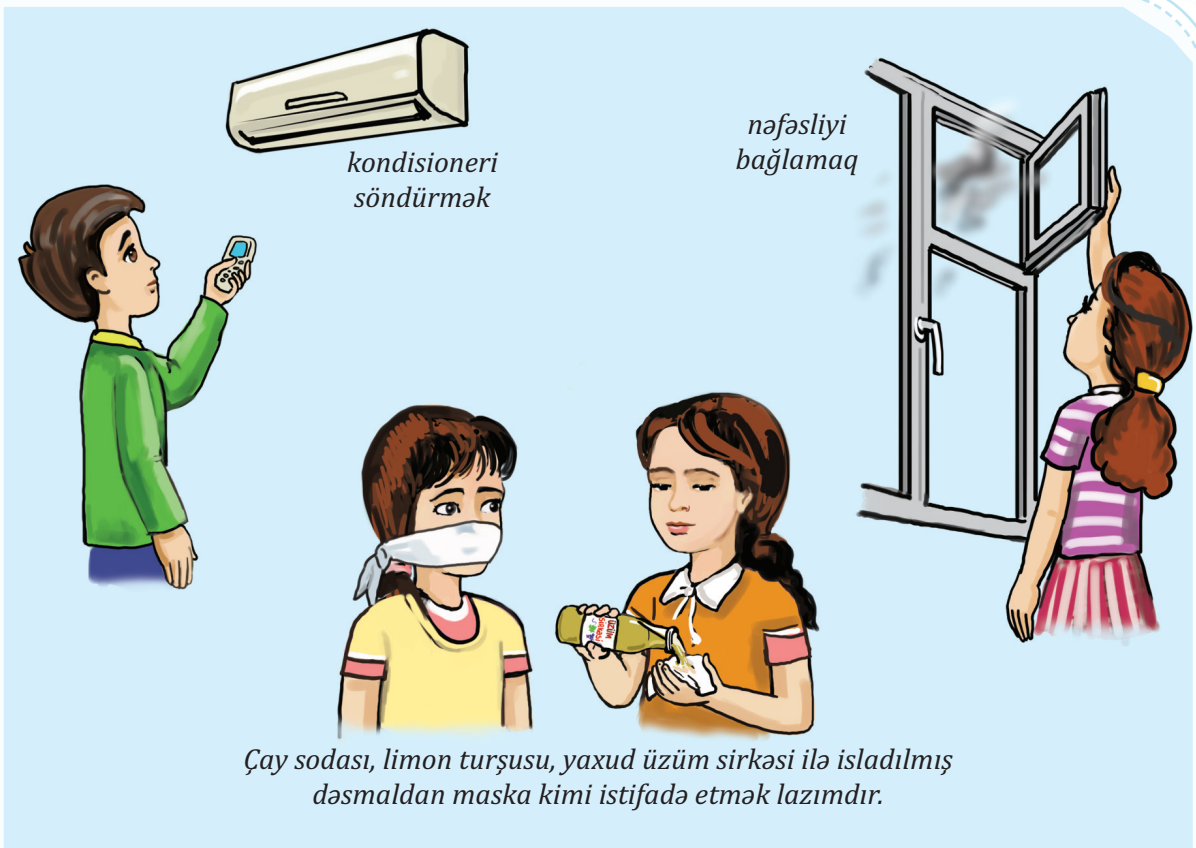

bioloji silah

zəhərli maddə

Təhlükə bildirən simvollar

Atmosferə zəhərli qazların yayılması barədə məlumat verildikdə aşağıdakı qaydalara əməl edilməlidir:

- Örtülü bir yerdə (evinizdə) olmaq lazımdır. Binaların birinci mərtəbələrində və zirzəmilərdə qalmaq olmaz. Çoxmərtəbəli binaların üst mərtəbələri daha təhlükəsiz hesab olunur.

- Kondisioneri söndürmək, qapı, pəncərə və nəfəsliyi bağlamaq lazımdır.

- Tez-tez havaya su səpmək lazımdır.

- Tənəffüs orqanlarının qorunması üçün respiratordan, pambıq-tənzif maskadan, yaxud suda ısladılmış dəsmaldan istifadə edilir.

- Yeməkdən əvvəl əllər yaxşı yuyulmalı, ağız çay sodası məhlulu ilə yaxalanmalıdır.

Belə fəvqəladə hadisə baş vermiş ərazidə yaşayan əhəlinin xüsusi diqqət etməli olduğu davranışlar vardır, məsələn:

- Açıq yerdə soyunmaq, oturmaq, açıq su hövzələrində çimmək, meşədən giləmeyvə və göbələk yığmaq olmaz.

- Suyu yalnız yoxlanılmış mənbələrdən götürmək lazımdır.

Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması. Fövqəladə hallar zamanı dövlət təcili olaraq fəlakət baş vermiş rayonlarda bərpa işlərinə başlayır. Bu işlər üçün lazımi qədər maşın, texnika, yanacaq və digər vəsait ayrılır. Dağılmış və ya ciddi zədə almış avtomobil yollarının, elektrik və rabitə xətlərinin bərpası üçün tədbirlər həyata keçirilir. Dövlət orqanlarının hər biri öz sahəsində bərpa işləri görür. Məsələn, təbii fəlakət zonasında enerji kəsilibsə, yollar dağılıbsa, dəmir yolları ziyan çəkibsə, əlaqədar təşkilatlara tapşırıqlar verilir. Təbii fəlakət nəticəsində dağılmış və ciddi zədələnmiş evlərin sakinləri evləri bərpa olunanadək yaşayış yerləri ilə təmin edilirlər. Təbii fəlakət zonasında yoluxucu xəstəliklər yayıla bilər. Bunun qarşısını almaq üçün tibbi sanitar işləri yerinə yetirilir.

Sual və tapşırıqlar

1. Radiasiya və kimyəvi maddələrlə zəhərlənmə halları nə zaman baş verir?

2. Radiasiya təhlükəsini bildirən simvollar haralarda qoyulur?

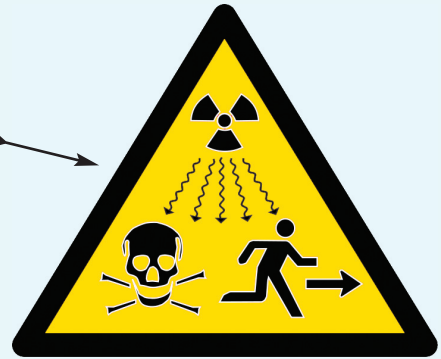
- a) hər yerdə
- b) cəbhə xəttində
- c) təhlükəli materiallar istifadə olunan yerlərdə

3. Radiasiya təhlükəsini bildirən bu simvolun ifadə etdiyi mənaları şərh edin.

4. Mətnə göstərilən silahlardan hansını ən təhlükəli hesab edirsiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

5. Təbii və texnogen qəzaların nəticələri barədə danışın.

6. Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması üçün dövlət hansı tədbirləri görür?

LAYIHƏ

ТЭВІАТ ВƏ СƏМІҮҮƏТ

22. YERİN TƏBİİ ZONALARI

Yerin Şimal və Cənub qütblərində hava həmişə soyuqdur. Antarktida materikində daimi buzlaqlar vardır. Pinqvinlər buranın sakinləridir.

Şimal Buzlu okeanın sahillərində və onun adalarında heç vaxt əriməyən ağappaq «qar səhraları» var.

İndi elə fərz edək ki, Şimal qütbündə dayanmışıq və buradan cənuba doğru səyahətə başlayırıq.

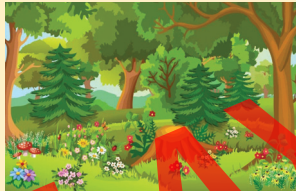
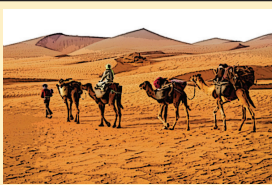
Sizcə, cənuba doğru təbiətdə hansı dəyişikliklər baş verəcək?

Biz Şimal qütbündən aralandıqca temperatur azacıq yüksəlir. «Qar səhraları»nı keçdikdən sonra torpaq görünməyə başlayır. Alçaqboylu bitkilər gözə dəyir. Qütbdən uzaqlaşdıqca bitkilər getdikcə sıxlaşır. Heyvanlar aləminin zənginliyi bitki örtüyünün sıxlığından çox asılıdır. Cənuba doğru bitkilər çoxaldığı üçün daha çox heyvan növü ilə rastlaşmaq olur.

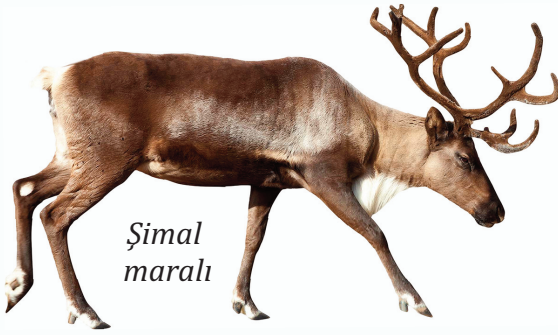
Yer üzündəki quru sahələri bitki az olan və bitki çox olan ərazilərə ayırsaq, belə bir bölgü alınar.

DƏRS 1

«qar səhraları»,
tundra, çöl,
savanna, səhra

Bitki az olan ərazilər		Bitki çox olan ərazilər	
	tundra		tayqa
	çöl və savannalar		qarışıq və enliyarpaqlı meşələr
	səhralar		rütubətli tropik və ekvatorial meşələr

Tundra. «Qar səhraları»ndan sonra tundra başlayır. Burada daim soyuq küləklər əsir. Tundrada yay çox qısa və soyuq olur. Yayda qar ərisə də, torpağın donu açılmaz. Ona görə də burada yalnız soyuqadavamlı bitkilər, kiçik kollar bitir. Bitkilərin azlığı heyvanlar aləminə də təsir göstərir. İsti yerlərə nisbətən tundrada az heyvan növü var. Burada şimal maralı, şimal tülkü, ağ kəklik, qütb bayquşu və soyuğa davam gətirən digər canlılar yaşayır.

Şimal maralı

Qütb canavarı

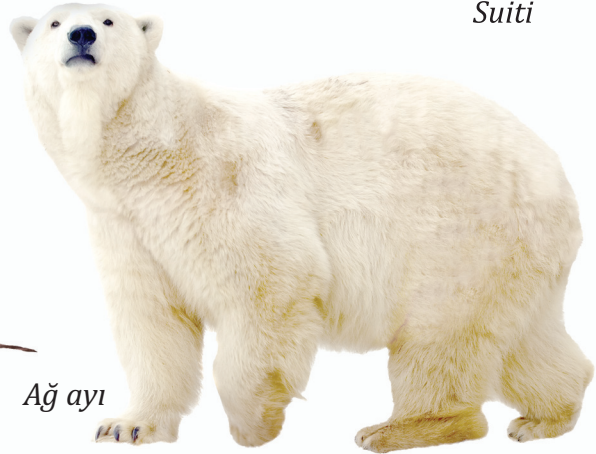
Suti

Şimal tülkü

Morj

Ağ ayı

Çöl. Çöl, əsasən, düzənlik və alçaq təpəliklərdən ibarət ərazidir. Çölün qışı soyuq olur. Yazda çöldə otlar çiçəkləyir. Burada yay isti və yağmursuz keçir. Payızın əvvəlində də hava hələ xeyli isti olur. Çöldə quraqlığa davam gətirə bilən alçaqboylu otlar bitir. Ağaca nadir hallarda rast gəlmək olur. Çöl sakinlərinin çoxu

xırda heyvanlardır. Burada sürünən, quş, gəmirici və müxtəlif həşərat növləri yaşayır.

Canavar

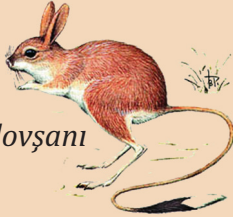
Torağay

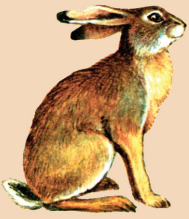
Dovdaq

Qartal

Ərəbdovşanı

Dovşan

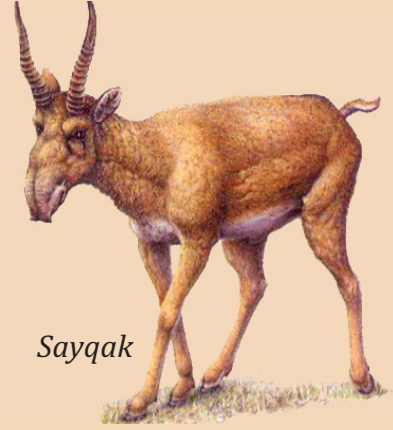
Sünbülqıran

Sarıqarın təlxə

Tülkü

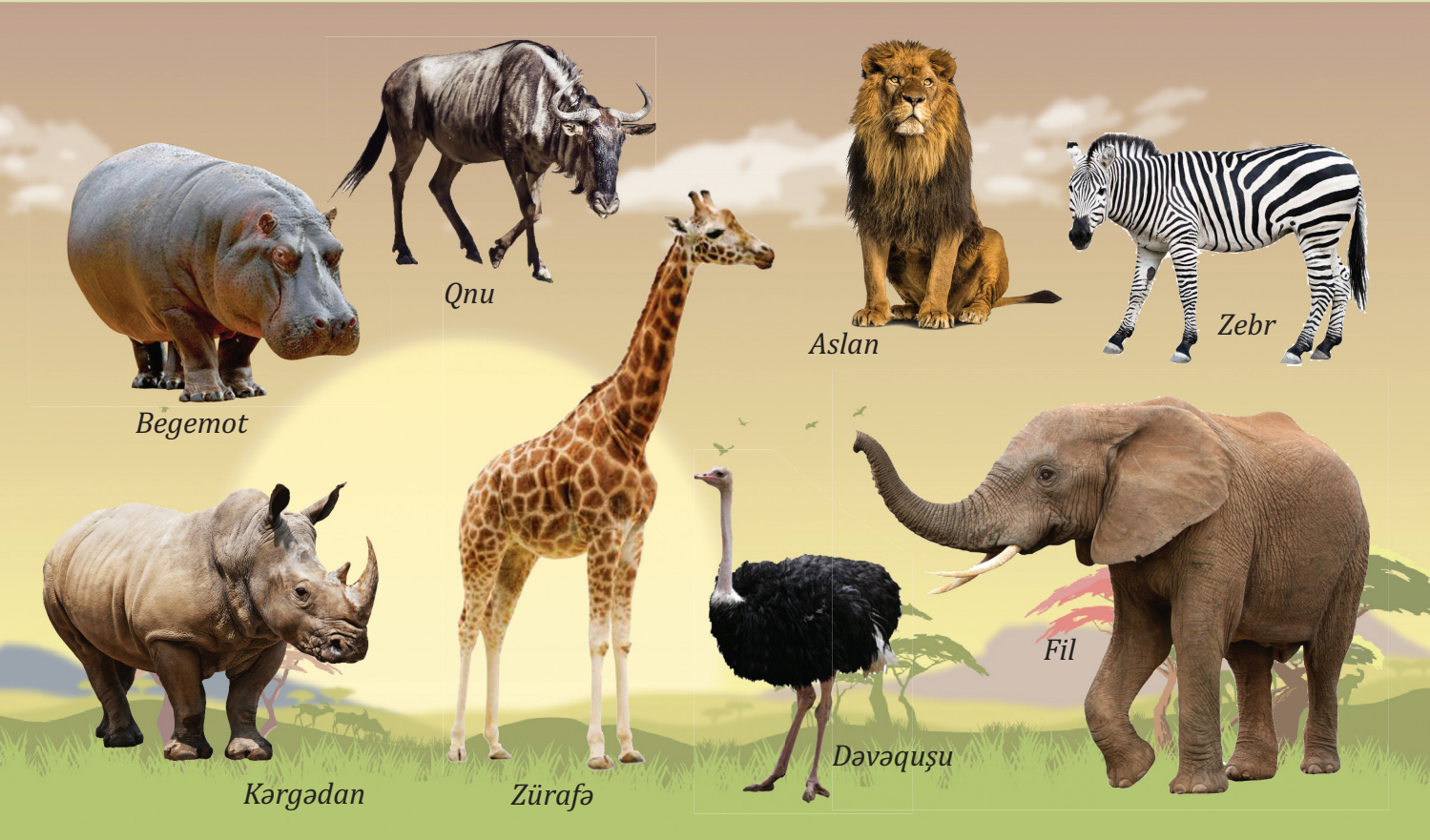
Sayqak

Savanna. Afrikada və Avstraliyada çölə çox bənzəyən savanna var. Savanna geniş düzənlik əraziləri tutur. Burada quraqlıqadavamlı otlar bitir, lakin çöldəkindən fərqli olaraq savannada otlar çox hündür olur. Otların içində tək-tək, yaxud topa halında bitmiş baobab ağacları gözə dəyir. Baobab ağacları geniş gövdələri ilə digər ağaclardan fərqlənir. Yayda baobab öz gövdəsinə xeyli su yığır, çünki qışda savannada quraqlıq olur. Burada cəmi iki mövsüm – yağıntı və quraqlıq mövsümü bir-birini əvəz edir.

Baobab çox uzunömürlü ağacdır. Bəzi baobab ağaclarının yaşı 3–4 min ildən də çoxdur. İllər keçdikcə onların geniş gövdələrində böyük oyuqlar yaranır. Əhali bu oyuqlarda kafe, dincəlmək üçün yerlər düzəldir. Hətta Afrika ölkələrindən birində bir baobab ağacının gövdəsinin içində 40 nəfərin rahat yerləşə bildiyi avtovağzal da vardır.

Savannanın heyvanlar aləmi çox zəngindir və bunların çoxu otçudur. Burada zürafə, fil, kərgədan, begemot kimi iri otçu və aslan, leopard kimi yırtıcı heyvanlar yaşayır. Çay və göllərin sahilləri begemotların məskənidir. Savanna sakinlərinin çoxu iri heyvanlardır. Dünyada ən iri quşun – dəvəquşunun da vətəni savannadır.

Səhra. Səhra Yer kürəsinin ən isti ərazisidir. Burada bəzən illərlə yağış yağmır. Buna baxmayaraq, səhranın ortasında suyu və yaşıllığı olan sahələr olur. Bunlara **vahə** deyilir. Səhrada yay çox uzun, qış isə çox qısa olur. Havanın istiliyi gündüz 50 dərəcədən yuxarı qalxa bilər. Belə şəraitə hər canlı tab gətirə bilmir. Ona görə də səhranın canlılar aləmi o qədər də zəngin deyil. Səhra bitkiləri, əsasən, tikanlı və yarpaqsız olur. Bu xüsusiyyət suyun çox buxarlanmasının qarşısını alır və bitkini qu-

Vahə

rumaqdan qoruyur. Səhrada yaşayan heyvanların çoxu gündüzlər gizlənir, yaxud yatır. Onlar su və yemək axtarmaq üçün yuvadan gecələr çıxırlar.

İlan

Çanaqlı bağa

Kərtənkələ

Əqrəb

Sual və tapşırıqlar

1. Cənuba doğru təbiətin dəyişməsi nə ilə bağlıdır?
a) istiliyin artması ilə
b) bitkilərin çoxalması ilə
c) yağışların çoxalması ilə
2. Şimal heyvanları səhra heyvanlarından hansı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir? Müqayisə edin.
3. Çöl və savannanı Venn diaqramında müqayisə edin.
4. Lazım olan sözü seçib cümlədə yerinə qoyun.
Səhralarda qızmar istidə yol gedən yolçular görəndə çox sevinirlər.
a) qum təpələri
b) qumda şütüyən kərtənkələ
c) vahə

«Madaqaskar», «Kumba»
cizgi filmləri

tayqa, qarışıq meşə,
həmişəyaşıl, tropik,
cəngəllik

Tayqa meşələri

demək olar ki, istisəvən sürünən heyvan növləri yaşamır. Buranın sakinləri olan heyvanların çoxu qışda yuxuya gedir. Tayqada sığın, ayı, samur, ququ quşu və başqa heyvanlar yaşayır. Tayqa meşələri müxtəlif quşların və həşərat növlərinin məskənidir.

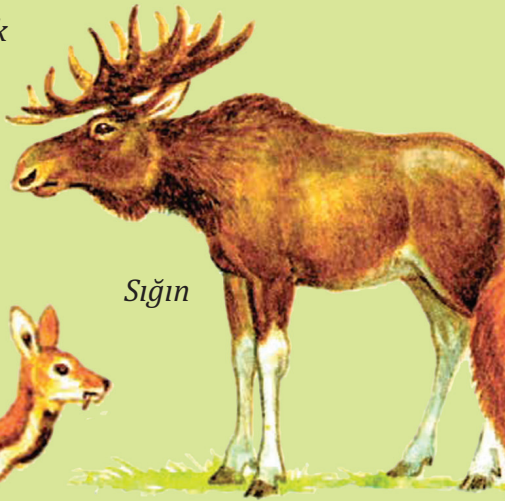
Burunduk

Ququ quşu

Samur

Sıgın

Sibir cüyürü

Ayı

Enliyarpaq və qarışıq meşələr

Bayquş

Sincab

Dovşan

Enliyarpaq və qarışıq meşələr. Cənuba doğru tayqada enliyarpaqlı ağaclar da görünməyə başlayır. Əvvəlcə küknar və şam ağaclarının arasında tək-tək gözə dəyən enliyarpaqlı ağaclar getdikcə çoxalır. Həm iynəyarpaqlı, həm də enliyarpaqlı ağaclardan ibarət qarışıq meşə yaranır. Enliyarpaq və qarışıq meşələrin sakinləri müxtəlif meşə quşları, qaban, nəcib maral və başqa heyvanlardır.

Tülkü

Qaban

Vaşaq

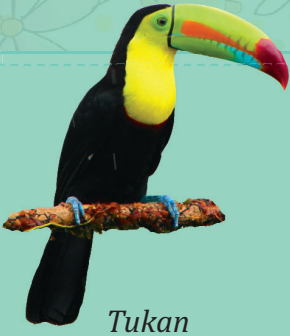
Nəcib maral

Canavar

Qonur ayı

Tukan

Tutuquşu

Rütubətli tropik meşələr

Rütubətli tropik meşələr. Bir qədər cənubda isə enliyarpaq meşələri həmişəyaşıl rütubətli tropik meşələr əvəz edir. Bu meşələrdə fəsil dəyişmir. Hava həmişə isti olur və yağıntılı keçir. Həmişəyaşıl meşələr yer üzündəki heyvanların yarıdan çoxunun məskənidir. Tropik meşələrdə bəbir, nəhəng ilanlar, əlvan lələkli quşlarla tez-tez rastlaşmaq olar. Bəzi yerlərdə ağaclar o qədər sıx bitir ki, keçilməz cəngəlliklər yaranır.

Kolibri

Leopard

Buqələmun

Anakonda

Ərincək

Okapi

Şimpanze

Tapir

Qoasin

Sual və tapşırıqlar

1. «Bu meşələr yer üzündəki heyvanların yarısından çoxunun məskənidir». Söhbət hansı meşələrdən gedir?
 - a) tayqa
 - b) enliyarpaq və qarışıq meşələr
 - c) rütubətli tropik meşələr
2. 3-cü sinifdə öyrəndiklərinizi yada salın: bunlardan hansıları Azərbaycanda vardır?

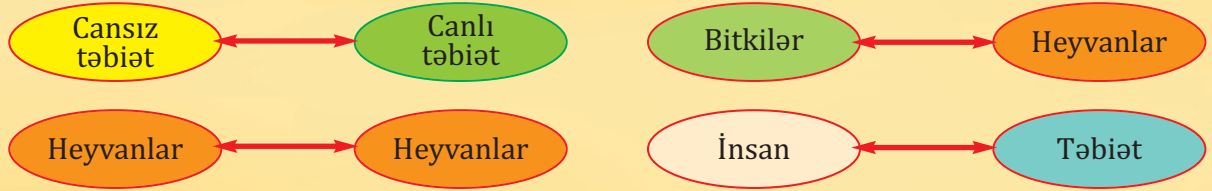
arktik səhra, enliyarpaq meşə, səhra, tayqa meşəsi, cəngəllik, çol, sığın, ayı, canavar, zürafə, aslan, bəbir, xallı maral, yaşılbaş ördək
3. Azərbaycanın meşələri haqqında məlumat toplayın.
4. Tayqa meşələrini rəsmlə təsvir edin.

«Mauqli», «Marsupilami»
cizgi filmləri

23. TƏBİƏTDƏKİ ƏLAQƏLƏR

Təbiətdə gözlə görünməyən əlaqələr var. Bu əlaqələr olmasa, həyat olmaz.

Siz bu sxemi necə şərh edə bilərsiniz?

Canlı və cansız varlıqlar. Təbiətdə həm canlı, həm də cansız varlıqlar var. Canlı varlıqlar daim dəyişir, qidalanır və çoxalır. Cansız varlıqlar isə uzun illər dəyişməz qalır, nə qidalanır, nə də çoxalır. Buna baxmayaraq, təbiəti təşkil edən canlı və cansız varlıqlar daim bir-biri ilə əlaqədədir. Yer üzündə həyatın davam etməsi həm canlı, həm də cansız varlıqlar arasındakı əlaqələrdən asılıdır.

Cansız varlıqlar arasında əlaqələr. Cansız varlıqlar arasındakı əlaqələri biz ən adi təbiət hadisələrində də görə bilərik. Günəş, su, hava və torpaq cansız varlıqlardır. Temperatur və su arasındakı əlaqə suyun təbiətdə dövrə-

nına səbəb olur. Bu təbiət hadisəsi baş vermədən yer üzündə həyat mövcud ola bilməz. Eləcə də hava və temperatur əlaqələri küləyin yaranmasına səbəb olur.

Məhsuldar torpaq haqqında danışarkən «münbit torpaqdır» deyirlər. Münbitlik torpağın bitkilərə lazım olan qida maddələrini, rütubəti və digər vacib olan amilləri bolluca verə bilməsidir.

Torpağın münbit olmasında onun temperaturu vacib şərtidir. Torpaqlar müxtəlif olur: isti, mülayim, soyuq, donuşluq və s.

Münbitlik üçün torpaqda müəyyən miqdarda nəmlik olmalıdır. Torpaqda həm də zəruri miqdarda oksigen olması vacibdir.

Deməli, temperatur, su, hava və torpağın əsas həyat amilləri olması üçün onlar daim bir-biri ilə əlaqədə olmalıdır.

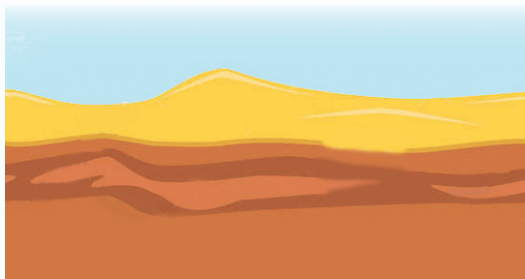
Canlı və cansız varlıqlar arasında əlaqələr. Günəş, su, hava və torpaq bitkilərin həyatı üçün vacib təbii amillərdir.

İstilik az, yaxud həddən çox olanda bitkinin yaşaması çətinləşir. Ona görə də soyuq Şimalın və isti səhraların bitki örtüyü olduqca azdır.

Bitkilər susuz qalanda quruyur. Buxarlanan suyun yeri dolmasa, bitki məhv olar.

Torpağın münbit olmasında canlı orqanizmlər çox iş görür. Bu orqanizmlər torpağa düşən cürbəcür bitki və heyvan qalıqlarının parçalanıb torpağa qarışmasında iştirak edir və onu münbitləşdirir.

Külək bitkini tozlandırır və toxumlarını ətraf ərazilərə yayıb, çoxalmasına səbəb olur.

Münbit olmayan torpaq

Münbit torpaq

1. Hansı təbiət hadisəsi suyun təbiətdə dövrünü ilə bağlıdır?

- a) Günəşin çıxması
- b) fəsilərin dəyişməsi
- c) qar yağması

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətindən «donuşluq» sözünün mənasını tapıb yazın.

3. Cümləni tamamlayıb dəftərinizə köçürün.

Torpağın münbit olması üçün lazımdır.

4. Cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

Təbii amil	Bitkinin həyatında rolu
Günəş/temperatur	
su/rütubət	
hava/külək	
torpaq/münbitlik	

5. Mikroorqanizmlərin torpağa düşən bitki və heyvan qalıqlarını parçalaması nəyə səbəb olur?

- a) torpağın münbitləşməsinə
- b) torpağın qurumasına
- c) torpağın donmasına

Canlılar arasında əlaqə-

lər. Yer üzərindəki həyatı bitkilərsiz təsəvvür etmək olmaz. Bitkilər həm özləri, həm də digər canlılar üçün qida hazırlayır və havanı oksigenlə zənginləşdirir.

Bitkilərdən fərqli olaraq, heyvanlar yaşamaq üçün həm bitkilərə, həm də bir-birinə ehtiyac duyurlar. Bitkilər olmasa, otlayan heyvanlar məhv olar. Otlayan heyvanlar da olmalıdır ki, otlayan heyvanlar yaşaya bilsin. Göründüyü kimi, canlılar arasında qırılmayan daimi əlaqə vardır.

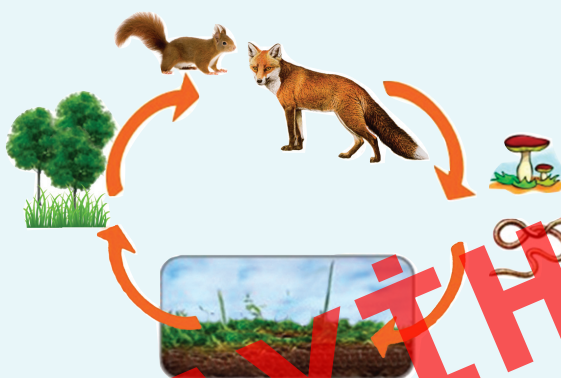
Canlılar yaşayır, sonra məhv olub cansız təbiətə qarışır. Məsələn, payızda yarpaqlar saralıb tökülür, çürüyüb torpağı münbitləşdirir. Yazda hava isinəndə torpaqda cürbəcür otlar göyərir. Sonra mövsüm dəyişir və yenə otlar solub torpağa qarışır.

«**Qida zənciri**». Canlı və cansız təbiətin daim əlaqədə olması o deməkdir ki, həyat zəncirvari inkişaf edir. Bu zəncirdə canlıların bir qrupu qida maddələri və oksigen hazırlayır. Bu qrupa daxil olan canlılar **istehsalçıdır**. Canlıların digər bir qrupu onların istehsal etdiyi qida maddələrini və oksigeni mənimsəyir. Bu qrupa daxil olan canlılar **istehlakçıdır**. Üçüncü qrup isə ölmüş canlıların bədəninin çürüyüb cansız təbiətə qarışmasında iştirak edir. Bu qrupa daxil olan canlılar **çürüdücüdür**.

Həyat üçün zəruri olan təbii amillərdən biri olmasa, bu zəncir qırılar və həyat mövcud ola bilməz.

Sual və tapşırıqlar

1. Canlılar arasında hansı əlaqələr vardır? Fikrinizi nümunələrlə izah edin.
2. Bu canlılardan hansı qida zəncirində ölmüş orqanizmlərin maddələrə parçalanmasında iştirak edir?
 - a) ağaclar
 - b) ətyeyən heyvanlar
 - c) mikroorqanizmlər
3. «Qida zənciri»ndə ən böyük rol, sizcə, hansı qrup canlılara aiddir? Fikrinizi əsaslandırın.
4. Sxemi izah edin və orada təsvir olunan orqanizmlərin hansı qrupa aid olmasını müəyyən edin.

Valeri Medvedyev.
«Barankin, adam ol!»

24. EKOLOGİYA

«Ekologiya» yunan sözü olub, «yaşayış yeri» və «elm» sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Ekologiya orqanizmlər arasında, orqanizmlə ətraf mühit, canlı və cansız varlıqlar arasında əlaqələri öyrənir. Bu əlaqələr pozulanda ciddi ekoloji problemlər yaranır.

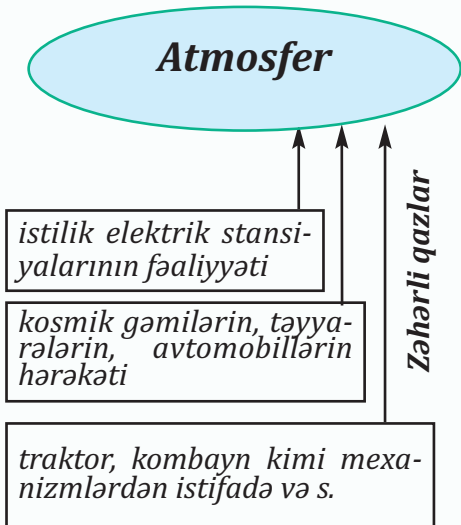
Müasir dövrdə insanları hansı ekoloji problemlər narahat edir?

DƏRS 1

Müasir dövrün əsas ekoloji problemləri. Canlıların yaşamasının və sağlamlığının başlıca amili olan hava getdikcə daha çox çirklənir.

Atmosferə atılan zəhərli qazlar havaya qarışıb onu korlayır.

ətraf mühit, çirklənmə, ekologiya, təbii ehtiyatlar, təkrar emal

Fabrik və zavodlardan, yaşayış məskənlərindən çaylara tökülən tullantılar dəniz və okeanları da çirkləndirir. Şirin suyun əsas mənbəyi olan çaylar və göllər çirkləndikcə içməli su da azalır.

Fasiləsiz olaraq çıxarılan yeraltı təbii sərvətlər zaman keçdikcə tükənir.

Məhsuldar torpaqlar ilbəil azalır. Düzgün istifadə olunmayan torpaqlar münbitliyini itirir və səhraya çevrilir. Bütün bunlar bitki örtüyünə və heyvanlar aləminə ciddi ziyan vurur.

Azərbaycanda ekoloji problemlər. Ekoloji problemlər Azərbaycanda da var. Xəzər dənizinin çirklənməsi isə Azərbaycan üçün ən böyük problemlərdən sayılır. Azərbaycandan və qonşu ölkələrin yaşayış məntəqələrindən çaylar vasitəsilə hər il Xəzərə çoxlu miqdarda çirkab suları daxil olur. Bunlardan başqa, neft məhsullarının daşınması, dəniz nəqliyyatı da dəniz sularını xeyli çirkləndirir.

İstehsal müəssisələrinin və yaşayış yerlərinin çoxalması, maşınların, nəqliyyat vasitələrinin artması Bakı şəhərində havanın çirklənməsinə səbəb olur.

Ekoloji problemlər və Yer kürəsi. Okeanlar, dənizlər, böyük çaylar, Yer atmosferi yalnız bir ölkəyə aid deyil. Suyu düşən zəhərli maddələr bir ölkədə atılsa da, sular vasitəsilə hər tərəfə yayılır. Çirklənmiş hava da sərhəd tanımadan bir ölkədən başqasına keçir. Ona görə də

müasir dövrdə dünya ölkələri havanın, torpağın, okean sularının, canlılar aləminin mühafizəsi uğrunda birlikdə mübarizə aparırlar.

Havanın, suyun çirklənməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi yalnız bir ölkənin yox, bütün Yer kürəsinin problemidir. Bu problemlərin qarşısını almaq üçün insanlar təbiətə zərər vurmeyən maşın və texnologiyalar yaratmalıdırlar. Məsələn, benzinlə işləyən avtomobillərin əvəzinə Günəş enerjisi ilə işləyən avtomobillər yaratmaq olar.

İnsanlar Yer planetinin ehtiyatlarından qənaətlə istifadə etməlidirlər. Köhnəlmiş məhsulları (texnika, geyim, əşya) təkrar emal edərək onlardan yenilərini hazırlamaladırlar.

Bu gün ekolojiya elminin qarşısında Yer kürəsini xilas etmək kimi çətin vəzifə durur.

Sual və tapşırıqlar

1. Havanın çirklənməsinin səbəbini göstərin.

- təbiət hadisələri
- insanların təsərrüfat fəaliyyəti
- cansız təbiət varlıqları arasındakı əlaqələr

2. Uyğunluğu müəyyən edin.

Ekoloji problem	Səbəbi
1) dənizin çirklənməsi	a) kimyəvi gübrələrdən çox istifadə edilməsi
2) zəhərli yağışlar yağması	b) çayların qarşısının kəsilməsi
3) torpağın səhrələşməsi	c) neftin çıxarılması və daşınması
4) gölün quruması	d) havaya zəhərli maddələr atılması

3. Aşağıdakılardan biri ekoloji problem deyil.

- a) çayın quruması
- b) yağışın yağması
- c) neftin tükənməsi

4. Sxemi dəftərinizdə çəkib havanın çirklənməsinin nəticələr zəncirini davam etdirin.

5. Hansı ekoloji problemi daha vacib hesab edirsiniz? Fikrinizi nümunələrlə izah edin.

Məhəlləmizin ekoloji vəziyyəti. Ətraf mühitin

vəziyyəti canlıların orqanizminə təsir edir. Bunu bilən hər bir insan öz yaşadığı ərazidə ətraf mühitin vəziyyəti ilə maraqlanmalıdır. Bu, onun özünün və yaxınlarının sağlamlığını düşünməsi deməkdir. Siz yaşadığınız məhəllədə ekoloji vəziyyətin necə olduğunu bilirsinizmi? Bilmirsinizsə, bunu öyrənmək elə də çətin deyil. Siz məhəlləni gəzib qeydlər götürə bilərsiniz. Sonra bu qeydlər əsasında «Məhəlləmizdə ətraf mühitin vəziyyəti» adlı mətn tərtib edə bilərsiniz. Bundan başqa, siz öz məhəllənizin planını da tərtib edə bilərsiniz. Planda havanı, suyu, torpağı çirkləndirən mənbələri göstərə bilərsiniz.

Məhəllənin planı necə hazırlanır? Bu da çox asandır. Hər hansı yüksəklikdən baxanda ətrafda olan hər şey görünür. Qələm-kağız götürüb yüksək bir yerdə dayanmaq və ərazini təsvir etmək olar. Kağızın üzərində küçələri iki yanaşı düz xətt, çayı burulan mavi lent formasında göstərə bilərik. Bu təsvirdə parkın, küçələrin, çay üzərindəki körpünün, məktəbin, mağazanın, bir sözlə, ərazidə olan hər bir tikilinin yeri aydın görünür. Belə təsvirə məhəllin planı deyilir.

DƏRS 2

məhəllə, plan,
çirklənmə mənbəyi,
ekoloji vəziyyət

Ətraf mühiti, yəni havanı, suyu, torpağı fabrik və zavodlar, nəqliyyat vasitələri, yaşayış evləri, şadlıq sarayları, kafe və restoranlar çirkləndirir. Bunun ziyanı isə bitkilərə, heyvanlara və insanlara toxunur.

Sizin məhəllədə yuxarıda sadaladıqlarımızdan hansıları var? Təbii ki, ilk növbədə, yaşayış evləri vardır. Yaşayış evlərinin olması ətraf mühitə necə təsir edə bilər? Əgər evlər bir-birinə çox yaxın tikilmişsə, demək, sizin məhəllədə əhali sıxdır. Əhalinin çox sıx olması ətraf mühitin vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Küçələrinizdə zibil qabları yoxdursa, bu, heç yaxşı deyil, yaxud zibil qabları olsa da, zibil vaxtında daşınmırsa, bu, lap pisdır. Məhəllənizdə nəqliyyatın sıx hərəkət etdiyi küçələr varsa, bu da bir çirklənmə mənbəyidir. Üstəlik, yaxınlıqda fabrik, zavod, istilik elektrik stansiyası və bu kimi istehsal müəssisələri fəaliyyət göstərsə, demək, sizin məhəllənin ekoloji vəziyyəti daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Sual və tapşırıqlar

1. Sizcə, əhalinin sıxlığı ətraf mühitə nə üçün mənfi təsir göstərir?
2. Cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin. Cavabınızı sütunlarda «+» işarəsi qoymaqla qeyd edin.

Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələr	Təsir istiqamətləri		
	hava	su	torpaq
yaşayış evləri			
fabriklər, zavodlar, sexlər			
nəqliyyat vasitələri			
istilik elektrik stansiyaları			
restoranlar və şadlıq sarayları			

3. Aşağıda göstərilənlərin ekoloji problem yaratmaması üçün hansı tədbirləri görərdiniz? Fikirlərinizi yazın.
 - a) yaşayış evləri ilə bağlı
 - b) istehsalat müəssisələri ilə bağlı
 - c) nəqliyyatla bağlı
4. Məhəllənin ekoloji vəziyyətini əks etdirən məlumat hazırlayıb təqdim edin.

25. YURDUMUZUN İŞIQLARI

Filmə baxdığın zaman birdən işıqlar sönərsə, nə baş verəcək? Təbii ki, hər tərəfə qaranlıq çökəcək. Bu, ona görə belə olur ki, məişətimizdə, demək olar ki, hər avadanlıq elektrikle işləyir. Elektrik enerjisi kəsildən kimi işıqlar sönür. Elektrik qızdırıcıları işləmir. Mobil telefonlar, planşet və noutbukları da vaxtaşırı elektrik mənbəyinə qoşmasaq, onlar işləməz. Ona görə də elektrik enerjisi kəsildəndə biz çox narahat oluruq.

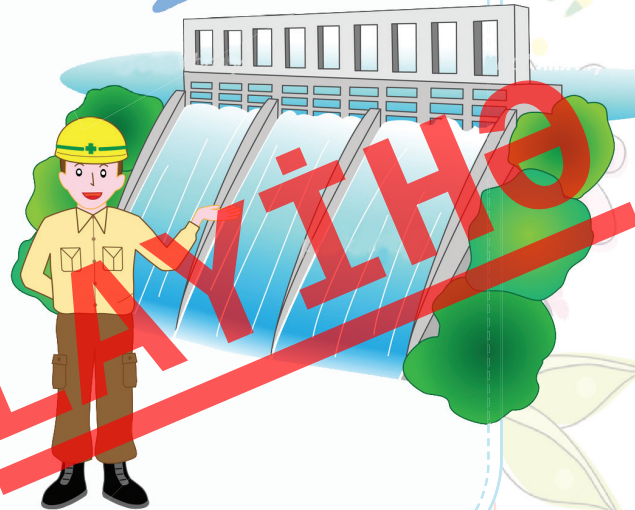
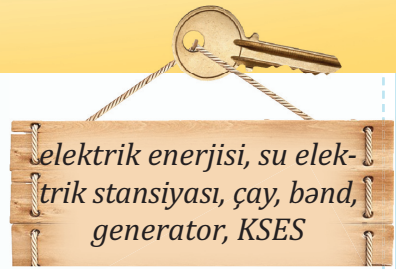

Bəs bu enerjinin mənbəyi nədir?

Elektrik stansiyaları. Elektrik enerjisi ən təmiz və istifadəsi rahat olan, ətraf mühiti heç bir tullantı ilə çirkləndirməyən yanacaq növüdür. Respublikamızda istifadə etdiyimiz elektrik enerjisini istehsal edən stansiyalar vardır. Bunlar su elektrik stansiyaları (SES) və istilik elektrik stansiyalarıdır (İES).

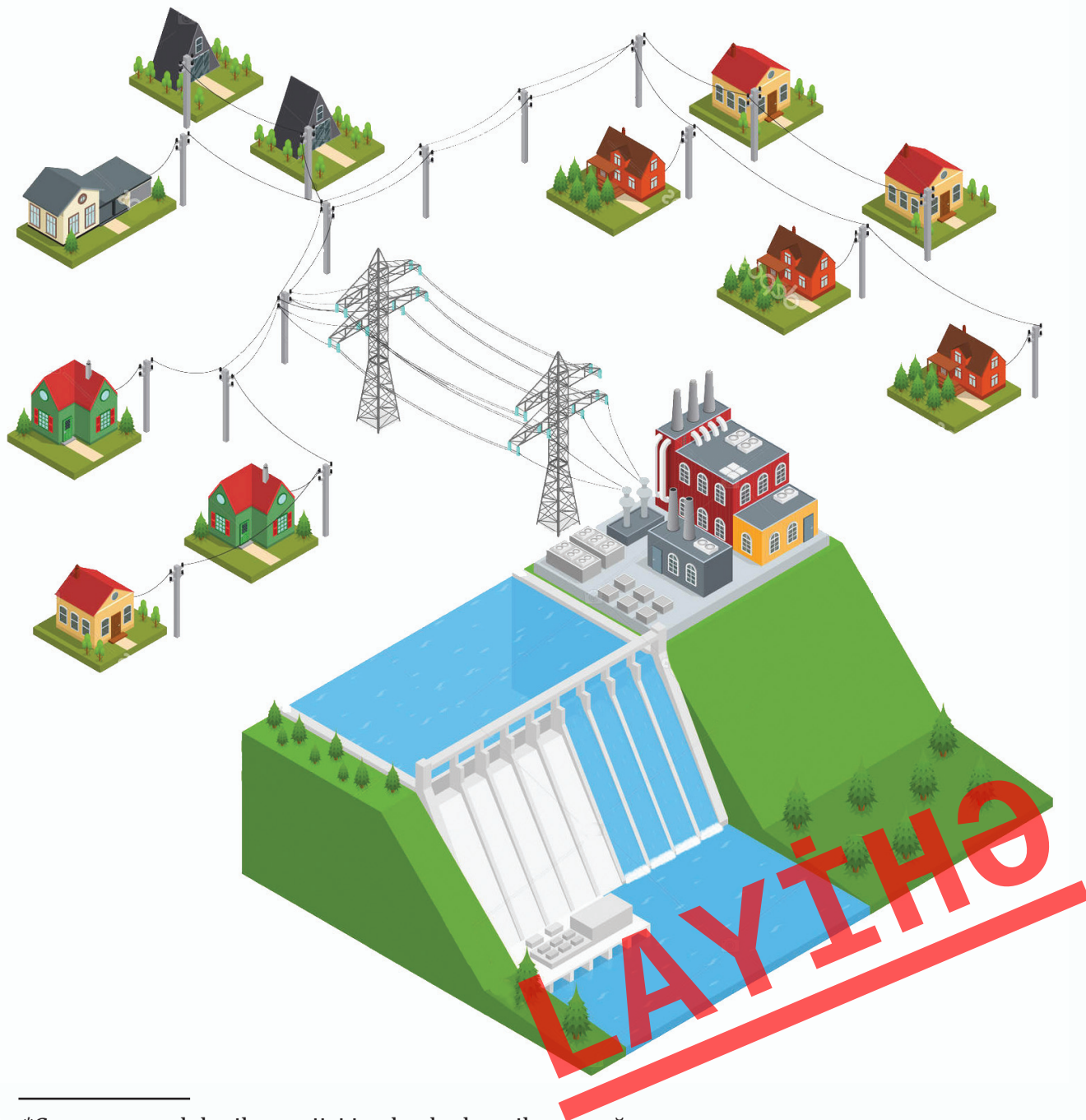
Su elektrik stansiyalarında suyun enerjisi elektrik enerjisinə çevrilir. Mingəçevirdə, Şəmkirdə, Şabranda və başqa şəhərlərdə belə stansiyalar fəaliyyət göstərir. Bu stansiyalar gur sulu çayların üzərində tikilir. Azərbaycanda Kür ən böyük çaydır. Mingəçevir, Şəmkir, Varvara su elektrik stansiyaları Kür çayının üzərində qurulmuşdur. Şabranda Samur çayı üzərində isə Taxtakörpü su elektrik stansiyası inşa edilmişdir.

SES-də elektrik enerjisi necə əldə edilir? Bəs çaylardan elektrik enerjisini necə alırlar? Bunun üçün əvvəlcə su anbarları yaradırlar. Çayın qarşısını bəndlə kəsib suyu anbarlara yığırlar. Su güclü axınla bənddən

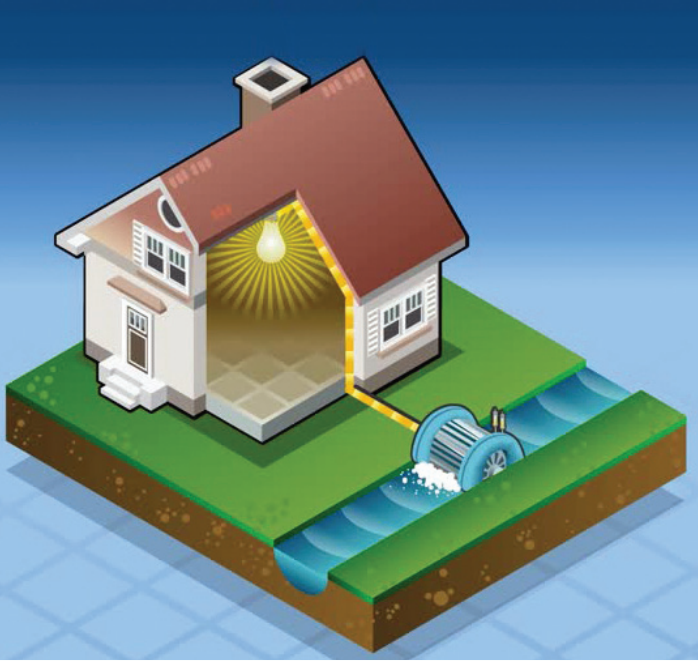

xüsusi qurğulara daxil olur. Bu qurğulara generator* deyilir. Güclü axınla gələn suyun hərəkəti generatorlarda elektrik enerjisinə çevrilir.

Respublikamızda çoxlu sayda kiçik su elektrik stansiyası (KSES) da fəaliyyət göstərir. Kiçik su elektrik stansiyalarında əldə edilən enerji SES-lərə nisbətən az olur, amma bu stansiyalar kiçik olduğuna görə dağ çaylarının, suvarma kanallarının üzərində də tikilə bilər.

*Generator – elektrik enerjisi istehsal edən cihaz, qurğu

Azərbaycanda istifadə olunan elektrik enerjisinin yalnız bir hissəsi SES-lərdə istehsal edilir.

Şəkildəki oğlanın apardığı təcrübəni şərh edin. Oğlan çarxı arxın hansı hissəsində quraşdırmışdır? Arxada suyun hərəkət sürəti çarxın fırlanmasına necə təsir edir?

Sual və tapşırıqlar

1. Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisi necə əldə edilir?

- a) su və istilik elektrik stansiyalarından
- b) külək qurğuları və Günəş batareyalarından
- c) dəniz dalğalarından və torpağın alt qatından

2. SES-lərdə elektrik enerjisi necə əldə edilir? Fikirlərinizi şərh edin.

3. Cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin və təqdim edin:

SES-lər	Hansı çay üzərində tikilmişdir?
Mingəçevir	
Şəmkir	
Varvara	
Yenikənd	Kür
Şabran	
Arpaçay	
Sərsəng/Tərtər	

LAYIHƏ

26. ENERJİ MƏNBƏLƏRİ

Respublikamızın paytaxtı Bakı şəhəri dünyanın ən gözəl şəhərlərindən biridir. Xüsusilə gecələr Bakı büllur çilçirəq kimi gözəl görünür. Əlvan rəngli elektrik lampaları hətta ən qaranlıq gecələrdə də küçələri aydınladır. Təkcə Bakı deyil, indi ölkəmizdə bütün şəhərlər gecələr elektrik lampalarının gur işıqlarına qərq olur.

İstehsal sahələrini enerji ilə təmin etmək lazımdır. Enerjiyə ehtiyac çoxdur. Ona görə də çoxlu sayda elektrik stansiyası fəaliyyət göstərir. Təəssüf ki, onların bizə zərəri də dəyir.

Bu zərər özünü nədə göstərir və biz bunun qarşısını necə ala bilərik?

DƏRS 1

istilik elektrik
stansiyası, yanacaq,
ənənəvi enerji
mənbələri, zəhərli qaz

Ənənəvi enerji mənbələri. Bakıda, Mingəçevirdə, Naxçıvanda, Şirvanda və digər şəhərlərdə çoxlu sayda istilik elektrik stansiyası (İES) fəaliyyət göstərir. İES-lərdə yanar faydalı qazıntılardan – neft, qaz, torf və s. kimi enerji mənbələrindən istifadə olunur. İnsanlar bu enerji mənbələrindən qədim zamanlardan istifadə edirlər. Ona görə də onları ənənəvi enerji mənbələri adlandırırlar.

Ənənəvi enerji mənbələrinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu yanacaqlardan istifadə edən istilik elektrik stansiyalarında ilin bütün mövsümlərində, hava şəraitindən asılı olmayaraq, fasiləsiz elektrik enerjisi hasil edilir. Bu yanacaq növləri etibarlı enerji qaynağıdır, lakin İES-lərin fəaliyyəti zamanı ətraf mühitə xeyli zərərli qazlar və

kül hissəcikləri atılır. Zəhərli qazlar havanı çirkləndirir, sonra yağışa qarışaraq yerə qayır və torpağı çirkləndirir.

İES-lər su hövzələrini də çirkləndirir. Stansiya işləyərkən çirkab sular yaranır və ətrafdakı su hövzələrinə axıdılır, müəyyən hissəsi isə torpağa hopur. Beləliklə, torpaq öz münbitliyini itirir.

İES-lər canlılar aləminə də təsir edir. Məsələn, bir çox İES-lərin işləməsi zamanı yaranan zərərli qaz insanların gözündə, tənəffüs orqanlarında xəstəliklər yaradır. Bu qaz bitkilərin də yarpaqlarını zədələyir. İynəyarpaqlı ağaclar daha çox ziyan çəkir, çünki onlar həmişəyaşıl ağaclardır. Yarpaqları zədələnmiş həmişəyaşıl ağaclar qısaömürlü olur və tez quruyur. İES-lərin bitkilərə mənfi təsirlərindən biri də ağacların boy atma sürətinin azalmasıdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, elektrik enerjisinin zişansız mənbələrini axtarmaq vacibdir. İES-lərin sayını mümkün qədər azaltmaq, gələcəkdə isə onlardan tamamilə imtina etmək lazımdır.

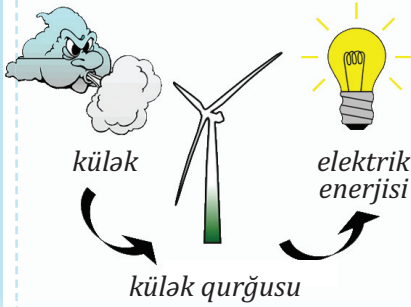
Sual və tapşırıqlar

1. Azərbaycanda ənənəvi enerji mənbələrinin ən böyük ehtiyatları hansılardır?
2. İES-lərdən istifadə etməyin səbəbi ilə bağlı aşağıdakı fikirlərə münasibət bildirin. Sizcə, bu fikirlərdən hansı daha düzgündür?
 - 1) İES-lərdə əldə edilən enerji çox ucuz başa gəlir.
 - 2) İES-ləri hazırda başqa mənbə ilə əvəz etmək mümkün deyil.
 - 3) İES-lərdə daha çox enerji əldə etmək mümkündür.
 - 4) İES-lər fasiləsiz enerji istehsal edir.
3. «İES-lərin fəaliyyətinin bitki və insan orqanizminə təsiri» adlı cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

İES-lərin fəaliyyəti	Zərərli təsirləri
ətraf mühitə	
bitkilərin orqanizminə	
insan orqanizminə	

DƏRS 2

alternativ mənbələr,
Günəş enerjisi,
külək enerjisi,
yaşıl iqtisadiyyat

Azərbaycan Respublikasında elektrik
enerjisi istehsal edən böyük stansiyalar

Alternativ enerji mənbələri. Son zamanlar alternativ enerji mənbələrindən çox danışılır. Alternativ enerji mənbəyi dedikdə ətraf mühitə zərər vurmayan enerji mənbələri nəzərdə tutulur. Bəs belə enerji mənbələri hansılardır?

Xüsusi qurğuların köməyi ilə ən adi təbiət hadisələrindən elektrik enerjisi almaq mümkündür. Bu cür enerji mənbələrinə alternativ enerji mənbələri deyilir. Alternativ mənbələrdən alınan enerjinin istifadəsi təbiəti zərərli tullantı ilə çirkləndirmir. Külək, Günəş işığı, dəniz dalğası, kiçik çaylar alternativ enerji mənbələrinə misal ola bilər.

Azərbaycan Respublikası alternativ enerji mənbələri ilə zəngindir. Ölkəmizin ərazisində dağ çayları, Günəş və külək enerjisindən istifadə etmək üçün geniş imkanlar var.

Bol Günəş işığı düşən ərazilərdə Günəş enerjisini elektrik enerjisinə çevirən xüsusi batareyalar quraşdırılır. Bunlar Günəş elektrik

stansiyalarıdır (GES). Hazırda Bakıda, Naxçıvanda, Qobustanda və Samux rayonunda Günəş elektrik stansiyaları işləyir.

Elektrik enerjisi əldə etmək üçün külək çox olan ərazilərdə küləyin gücü ilə hərəkətə gələn iriçarxlı qurğular yerləşdirilir. Bunlar külək elektrik stansi-

Şərti işarələr:

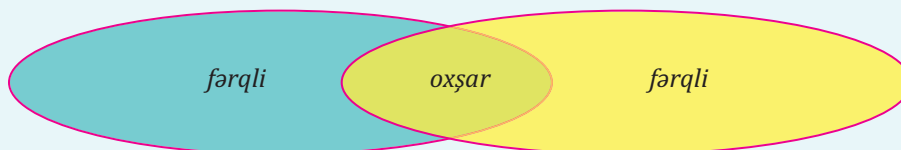
- SES – su elektrik stansiyası
- İES – istilik elektrik stansiyası
- GES – Günəş elektrik stansiyası
- KES – külək elektrik stansiyası

yalarıdır (KES). Respublikamızda Abşeron yarımadasında, Qobustanda belə stansiyalar yaradılmışdır. Xızı rayonunda güclü külək stansiyası fəaliyyət göstərir. Gələcəkdə Xəzər dənizində nəhəng külək elektrik stansiyası tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bununla yanaşı, Azərbaycanda KSES-lərin də sayı durmadan artır.

Müasir dövrdə dünya ölkələri enerjiyə olan ehtiyacı tükənməyən və təbiəti tullantılarla korlamayan mənbələr hesabına ödəməyə çalışırlar. Buna «yaşıl iqtisadiyyat» deyilir. İnsanlar «yaşıl iqtisadiyyatı» dəstəkləmək üçün «Ümumdünya Yaşıllar Hərəkəti»na qoşulurlar. Bu təşkilat Azərbaycanda da fəaliyyət göstərir. Siz də bu hərəkətə qoşulub təbiətin qorunmasına öz töhfənizi verə bilərsiniz.

Sual və tapşırıqlar

1. Azərbaycanda olan alternativ enerji mənbələrinin adlarını yazın.
2. «Bu enerji ehtiyatları tükənmir». Söhbət nədən gedir?
 - a) ənənəvi enerji mənbələrindən
 - b) alternativ enerji mənbələrindən
3. Venn diaqramında ənənəvi və alternativ enerji mənbələrini müqayisə edin.

4. Ənənəvi və alternativ enerji mənbələrinin xüsusiyyətlərinə aid cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

Enerji mənbələri	Müsbət cəhətlər	Mənfi cəhətlər
ənənəvi		
alternativ		

5. Xəritədə yaşadığınız yerə ən yaxın enerji istehsalı müəssisəsini tapın.
6. Alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə aid layihə hazırlayın.

BURAXILIŞ MƏLUMATI

HƏYAT BİLGİSİ 4

Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün

Həyat bilgisi fənni üzrə

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəllif

Gülər Ələkbər qızı Mehdiyeva

Redaktor

İradə Musalı

Bədii və texniki redaktor

Abdulla Ələkbərov

Dizayner

Təhmasib Mehdiyev

Korrektor

Mətanət Kərimova

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (qrif nömrəsi: 2019-__)

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 11,5. Fiziki çap vərəqi 13,0.

Formatı 57x82 ¹/₈. Səhifə sayı 104. Ofset çapı.

Tirajı 158416. Pulsuz.

«Aspoliqraf LTD» MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149

LAYIHƏ

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sənə kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

QAYIHA